

PAPER DETAILS

TITLE: `RIVAYET TEFSİRİ` KAVRAMI VE KUR`AN`IN KUR`AN İLE TEFSİRİ: ELESTİREL BİR YAKLASIM

AUTHORS: Muhammed AYDIN

PAGES: 1-22

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/191895>

‘RİVAYET TEFSİRİ’ KAVRAMI VE KUR’AN’IN KUR’AN İLE TEFSİRİ: ELEŞTİREL BİR YAKLAŞIM

The Term “al-Tafsir al-Riwa’î” and Exegesis by Means of the Qur’an: A Critical Approach

Muhammed AYDIN*

ABSTRACT

This essay deals with the concept of *al-tafseer al-riwa’î* (the narrated exegesis) in the use of contemporary Muslim scholars; it shall argue that the term *at-tafsir ar-riwa’î* is not an obvious and consistent term as far as the classical tafsir tradition is concerned. The study shall also examine and assess the views forwarded in favor of the viability of *at-tafsir ar-riwa’î*. In the end this paper shall aim to lay down the sound principles and foundations on which the use of *al-tafsir al-riwa’î* has to be based.

Key Words: *al-tafseer al-riwa’î* (narrated exegesis), the Prophet, Companions, Successors, and the Successors of Successors, Exegesis by means of the Qur’an.

Anahtar Kelimeler: Rivayet tefsiri, Kur’an’ın Kur’an’la tefsiri, Hz. Peygamber, Sahabe, Tabiîn, Etba-i tabiin

1. Giriş

Hangi ilim dalında olursa olsun, ilmi kavramların ve terimlerin, hem kullanımları hem de sonuçları açısından çok açık ve belirleyici olması gerekir. Aksi takdirde ilgili kavramların hem içeriklerinde hem de sonuçlarında bir takım kusur ve yanlışlıklar ortaya çıkabilmektedir.

“Rivayet tefsiri” kavramı, “Kur’an’ın Kur’an ile tefsiri” çeşidini nasıl ve hangi şekilde bünyesinde barındırdığı meselesi araştırılmaya değer önemli konulardan biridir. Tefsir ile uğraşanların her zaman sığınabildikleri bu tefsir çeşidinin, rivayet yoluyla bize gelen kısmı olabileceği gibi, rivayet dışı bir tefsir de olabileceği ilim erbabı tarafından bilinmektedir. Son dönem âlimlerin farklı kullanımları sebebiyle, ifade edildiğinde kendisinden ne kastedildiği net olmayan ve farklı neticelerin ortaya çıkmasına sebep olan terimlerden biri de, *et-tefsir bi’l-me’sur* (rivayet yoluyla tefsir) terimidir. Terimin tanımı ve kapsamıyla ilgili önemli problemler söz konusudur. Özellikle “Kur’an’ın Kur’an’la tefsiri”nin “rivayet

* Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

tefsiri”nin bir çeşidi gibi algılanması, ciddî anlamda sorun teşkil etmektedir. Bu çalışmada, ilgili terimin yanlış anlamlandırılmasına ve ortaya çıkardığı sorunlara dikkat çekip otantik anlamını ve içeriğini tespitiye çalışacaktır.

2. “Rivayet Tefsiri” Tanımlamasına Dair Bazı Mülâhazalar

“Me’sûr” lafzı, öncekilerden bir şeyin rivayet edildiğini, nakledildiğini belirten bir ifadedir. Zemahşerî (ö.538/1143)’nin *Esasu’l-Belâga* adlı eserinde “bir neslin önceki nesilden naklettiği söz” manasına “حديث مأثور ياثره/Hadîsun Me’sûr Ye’suruhu” kalıbı örnek verilmiştir.¹ İsmail b. Hammad el-Cevherî (ö.393/1002)’nin *es-Sihah*’ında da “sonradan gelenin öncekinden naklettiği şey” manasına “إِسْهَاءُ الْإِسْهَاءِ الْوَيْلُ الْوَيْلُ/Yenkuluha halefun an selef” ifadesine yer verilmiştir.² Bunun Sahabe veya Tabiin dönemleri gibi bir zaman dilimi ile sınırlandırılması daha sonraki dönemlere ait bir ıstılahtır. Bu sınırlamalar eşliğinde “Kur’an’ın Kur’an ile tefsiri” türünün nasıl me’sûr/rivayet tefsirinden sayılacağı problem olmuştur. Seleften gelen tefsir rivayetlerine “rivayet tefsiri” manasına “et-Tefsîru bi’l-Me’sûr” denileceği gibi “et-Tefsîru’l-Mankûl” de denebilir. Dolayısıyla “Rivayet tefsiri”, bu manada kullanılan bir kavramdır. Ancak “Kur’an’ın Kur’ân’daki başka âyetlerle, Hz. Peygamber’in, Sahabenin, hatta bir görüşe göre Tabiinin sözleriyle de açıklanış şekline” bu kavramın bir ad olarak verilmesi, çağdaş bir tanımlamadır.³ Bildiğimiz kadarı ile böyle bir tanımlamanın eski kaynaklarımızda yeri yoktur.

Yukarıdaki tanımlamanın daha sonrakiler tarafından taklit edildiğini bariz bir şekilde ortaya koymak için “Rivayet tefsiri” terimine dair yapılan tanımlamalardan birkaçını daha burada aktaralım. Subhî Salih (ö.1986), rivayet tefsirini “Sahabe, Tabiin ve Etba-i Tabiine dayanan ve onları kaynak edinen tefsirler” olarak tanımlar.⁴ Abdullah Müslim, rivayet tefsirini “Hz. Peygamber’den veya Sahabeden ya da Tabiinden nass ve lafız olarak Allah’ın âyetlerini tefsir etmek için gelen rivayetler olarak tanımlar.⁵ Cerrahoğlu ise şöyle diyor: “Bu nevi tefsir, Kur’ân’ın Kur’ân ile, Kur’ân’ın, Hz. Peygamber’in sünnetiyle tefsirini veya Sahabenin âyetler hakkında Allah’ın muradını beyân etmeye matuf nakillerini ihtiva eder. Bu konuda tabiilerden gelen sözleri ulemânın bazısı, rivayet tefsiri içerisine sokmuş, bazısı ise bundan imtina etmişlerdir.⁶ “Tefsir Usûlü” adlı eserinde de Cerrahoğlu şöyle der: “Rivayet Tefsiri: buna me’sûr veya naklî tefsir de denilir... “Rivayet tefsiri”, bazı âyetleri beyan ve tafsil etmek için, bizzat yine Kur’ân’daki başka âyetlerle, Hz. Peygamber’in, Sahabenin sözleriyle açıklanış şekline denir. Hatta bazıları buna tâbiûnun sözlerini de ilâve ederler. Rivayet tefsiri bidayette rivayet tarikiyle başlamış, Hz. Peygamber’den Sahabeye, onlardan tabiilere intikal etmiştir. Artık tedvin devri başladıktan sonra rivayetler eserlerde toplanmaya başlamıştı.⁷ Karaçam ise Cerrahoğlu’nun ifadelerine yakın bir şekilde şunları söylemektedir: “..Rivayet tefsiri..., Kur’an’da, Resûlullah’ın sünnetinde veya Ashabın sözlerinde Allah’ın kitabındaki ilâhî muradını açıklamak için gelmiş olan izahlardır⁹²⁶. Bazıları bu tanıma

¹ Zemahşerî, Mahmud b. Ömer, *Esasu’l-Belâga*, Daru Sadır, s.11.

² Cevherî, İsmail b. Hammad, *Tacu’l-Lûga ve Sihahu’l-Arabiyye (Sihâh)*, II, 575 “e-s-r” md.

³ Zürkânî, Muhammed Abdulazîm, *el-Menâhil fî Ulûmi’l-Kur’an*, II, 10; Zehebî, *et-Tefsîr ve’l-Mufessirûn*, I, 152; Kattan, Menna’, *Mebâhis fî Ulûmi’l-Kur’an*, s. 358; Sabûni, M. Ali, *et-Tibyan fî Ulûmi’l-Kur’an*, s. 63.

⁴ Salih, Suphî, *Mebâhis fî Ulûmi’l-Kur’an*, (Terc. M. Said Şimşek), Hibaş Yayınları Konya, s. 232.

⁵ Abdullah, Müslim, *Eseru Tatavvuri’l-Fikri fî’t-Tefsiri fî’l-Asri’l-Abbasi*, s.68

⁶ Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, s. 118.

⁷ Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usûlü*, s. 228.

"Tâbi'nin sözlerini" de ilâve etmişlerdir".⁸ Muhsin Demirci de aynı minval üzerine devam etmiş ve şöyle demiştir: "Seleften nakledilen haberlere dayanan tefsir, diğer bir ifadeyle Kur'ân âyetlerini ya bizzat Kur'ân'ın başka âyetleriyle veya Hz. Peygamber (s.a.v)'in sahih sünnetiyle yahut da Sahabe sözleri veya bazılarına göre de tâbiûn kavilleriyle açıklamak" diye tanımlanmaktadır. Buna "et-tefsîr bi'l-me'sûr" veya "nakli tefsir" de denilebilir."⁹

Yukarıdaki tariflerde hemen hemen bir aynılık söz konusu iken Demirci, diğerlerinden farklı olarak sünnete "sahih" ifadesini ilave etmiştir. Bu tefsirlerde genelde, nüzûl sebeplerine dayalı âyetlerin manaları, âyetler arasında varsa nâsih ve mensuh olanları gösterilir. Böylece rivâyet yolu ile yapılan tefsirlerin başlıca kaynakları, Hadis-i Şerif kitapları ile Siyer ve Tarih kitapları olmakla birlikte akla aykırı olan rivâyetlere ise itimat edilmez.¹⁰ Bazıları Tabiîn tefsirini buraya dahil etmemiştir. Örneğin Mehmet Sofuoğlu rivayet tefsiri için "Me'sûr tefsir, Kur'an'da yahut sünnette yahut Sahabe kelimasında Allah'ın kitabından Allah'ın muradını beyan olarak gelen şeylerdir." demiştir.¹¹ Bize göre tam bir tanım yapmak gerekirse rivayet tefsiri tanımı Tayyar Müsaid'in şu tanımındaki gibi olmalıdır:

"Rivayet Tefsiri, Hz. Peygamber'den, Sahabe'den, Tabiinden ve tefsir ilmi sahasında meşhur olup, içtihatlarına binaen Kur'an tefsirine dair müstakil görüşleri bulunan Etba-i Tabiinden nakledilen rivayetlere denir."¹²

Bu tanımlama, kanaatimizce ağyarına mani ve efradını cami bir tanımlamadır. Zira rivayet ifadesiyle örtüşmekte ve nakledilen rivayetler arasında varsa bütün tefsir çeşitlerini içinde barındırmaktadır. Bununla birlikte ilk dönemlerden beri tefsir metotları arasında ilk sıraya yerleşen "Kur'an'ın Kur'an ile tefsir" çeşidinin, rivayet dışında da olabileceğini ortaya koymaktadır.

3. Tefsir Açısından Naklin Değeri

Bir kimsenin, bir âyeti tefsir edip açıklarken, daha önceki müfessirlerden işitilmeyen şekilde, yalnız kendi görüşü ve aklına göre açıklama yapması doğru değildir. Zira rivayet yoluyla gelen tefsirlere bakılmadan, gerekli ilmî verilerle donatılmadan âyetlere mâna verilmesinin ve ilmî bir dayanağı olmadan âyetleri tefsir etmeğe kalkışmanın yasaklığı hakkında, Hz. Peygamber'den hadisler nakledilmiştir. Bu hadislerden birinde Hz. Peygamber (s.a.v): "Kim kendi görüşüne dayanarak Kur'ân hakkında konuşursa, söylediğinde isâbet etmiş olsa bile, hata yapmıştır"¹³, bir başka rivâyette de, "Kim kendi görüşüne dayanarak veya bilgisi olmadan Kur'ân hakkında konuşursa, cehennemden kendisine yer edinsin"¹⁴ buyurmaktadır. Nitekim bir rivâyette Hz. Ebû Bekir'e (وفاكهة وأبا) "meyve(ler) ve mer'â(lar)"¹⁵ âyetinin mânası sorulmuş da; "Ben Allah'ın kitabı hakkında bilmediğim bir şeyi söylersem hangi gök beni gölgelendirir ve hangi yer beni barındırır?" demiştir.¹⁶ Gazâlî (ö.505/1111) bu

⁸ Karaçam, İsmail, *En Büyük Mucize*, s. 285.

⁹ Demirci, Muhsin, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, s. 244

¹⁰ Turan, Abdalbaki, *Şamil İslam Ansiklopedisi*, "Tefsir" Md.,

¹¹ Sofuoğlu, Mehmet, *Tefsire Giriş*, s. 263.

¹² Bkz. Tayyar, Müsaid, *Mefhûmu't-Tefsir ve't-Te'vîli ve'l-İstinbat ve't-Tedebbür*, s. 3.

¹³ Ebû Dâvûd, *Sünen*, III,320 (hadis no:3652).

¹⁴ Tirmizî, *Sünen*, V,199 (hadis no:2950).

¹⁵ Abese, 80/31.

¹⁶ Taberî, *Camîu'l-Beyan*, I, 78; İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azîm*, I, 11.

rivayetlerde geçen yasağı, kişisel görüş, arzu ve isteklere uygun düşecek şekilde yapılan tefsire hamletmiştir¹⁷. Başka bir yerde de bu noktaya işaret ettikten sonra âyetle ilgili rivâyetlere hiç müracaat etmeden Arapça'nın sadece zahirî anlamıyla yetinip tefsire kalkışan kimsenin hadisteki tehdiye muhatap olacağını söylemiştir¹⁸. Kurtubî (ö.671/1272) de, Kur'ân'ın nakle dayalı tefsirini bırakıp, okuduğu âyetlerin mânalarını sadece Arapça ifadenin ilk görünümünden hareketle çıkarma yoluna gidenin yanlışlarının çoğalacağını ve dolayısıyla Kur'ân'ı kendi görüşüne göre tefsir etmesinden ötürü yerilen grubun içerisine gireceğini söylemiştir.¹⁹

Kur'an tefsiri ile uğraşacak kimse, rivâyet yoluyla gelen tefsirleri dikkate almanın önemini bilmelidir. Daha sonra, Arap dilinin yapısına ters düşmeyecek şekilde anlam ve düşünce sahası genişletilebilir. Ancak bilmeliyiz ki âyetler arasında, anlaşılması sadece nakillere dayanan kısım, azımsanmayacak kadar çoktur.²⁰ İbn Kesîr (ö.774/1372), insanın herhangi bir mesnede dayanmadan sırf kendi görüşüyle Kur'ân'ı tefsir etmesinin haram olduğunu söyleyip, yukarıda zikrettiğimiz hadislerde belirtildiği gibi, kendi görüşüyle Allah'ın kitabı hakkında söz söyleyen kimsenin isâbet etse bile hata yapmış olacağını şöyle açıklamıştır: "O kimse, görevi olmayan bir şeyi üstlenmiş, bilgisi olmadığı bir konuda konuşmuş, aynı zamanda takip edilmesi gereken metodun dışına çıkmıştır. O, hakikatte mânâ bakımından isâbet etmiş olsa bile, kesin olarak hata yapmış olur...."²¹. Ancak bu söylenenler hiçbir zaman, naklin dışında tefsir olamayacağı anlamına gelmez. Nitekim Ebû Hayyân (ö.745/1344) *el-Bahru'l-Muhît* adlı tefsirinin mukaddimesinde, kendi dönemindeki bazı tefsircilerin Kur'an'ı anlamada, Mücahid (ö.104/722), İkrime (ö.105/723) ve Tavus (ö.106/724) gibi bazı müfessirlerin nakline gerek bulunduğu şeklinde bir kanaate sahip olduklarını aktarmakta, ancak bunun doğru olmadığını belirtmektedir.²² Zerkeşî (ö.794/1391) Ebû Hayyan'ın bu ifadesini naklettikten sonra şöyle bir not düşer: "Sebeb-i nüzûl, nasih-mensûh, müphemîn tayini ve mücmelin beyanı gibi Kur'an'ın tefsirine dair konular aslında nakle dayanır. Tefsirin bir de usûlüne göre yapılması kaydıyla, re'ye/içtihadı dayalı kısmı vardır. Belki de bazılarının tefsir ve tevil kelimelerinin arasında fark olduğunu söylemeleri, nakil ve istinbat yoluyla elde edilen bilgileri ayırt etmek içindir. Tabii ki bu da, nakle itimadı sağladığı gibi, yorum yapmak için de istidlal ve istinbata teşvik etmektedir."²³ Zerkeşî, âyet hakkında -çok nadir de olsa- herhangi bir nakil gelmemiş ise, kelimenin Arap dilindeki manası ve siyak-sibak'a göre kullanılışına bakılarak tefsir edileceğine dikkat çekmiştir.²⁴

4. Rivayet Tefsirinin Çeşitleri ve Dört İle Sınırlandırılmasına Dair Mülâhazalar

"Rivayet tefsiri" kavramına kitaplarında yer veren çağdaş âlimler, Kur'an'ın Kur'an ile tefsiri, Kur'an'ın hadis ile tefsiri, Kur'an'ın Sahabe sözü ile tefsiri ve Kur'an'ın Tabiin sözü ile tefsiri olmak üzere rivayet yoluyla tefsirin dört çeşit olduğunu belirtmişlerdir.²⁵ Bu taksimi benimseyenler, genelde Tabiin

¹⁷ Bkz. Gazâlî, Ebû Hamid, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, I, 292

¹⁸ Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, I, 294.

¹⁹ Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, Kahire 1952, I, 34.

²⁰ Bkz. Aydın, Muhammed, "Âyetleri Yorumlamada Düşülen Hatalar Üzerine Bir İnceleme", s. 123.

²¹ İbn Kesîr, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azîm*, I, 6.

²² Ebû Hayyan, *el-Bahru'l-Muhît*, I, 16.

²³ Zerkeşî, *el-Burhan fî Ulûmi'l-Kur'an*, II, 171.

²⁴ Zerkeşî, *el-Burhan fî Ulûmi'l-Kur'an*, II, 171.

²⁵ Bkz. Zürkânî, *el-Menâhil fî Ulûmi'l-Kur'an*, II,12; Zehebî, *et-Tefsir ve'l-Mufessirûn*, I, 154; Akk, Halit Abdurrahman, *Usûlü't-Tefsir ve Kavaiduhu*, s.111; Kattan, *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'an*, s. 358; Sabûnî, *et-Tibyan fî*

tefsirinin rivayet tefsirinden sayılıp sayılmayacağı konusunda ihtilaf olduğunu naklederler.²⁶ Rivayet tefsirini dört çeşit ile tanımlayanlar, bu dört çeşitle sınırlamalarının sebeplerini ortaya koymamışlardır. Dolayısıyla bu tanımlama, “rivayet tefsiri” kavramını tenkit ve itirazlara maruz bırakmıştır.

Tespit edebildiğimiz kadarı ile bu kavramı bugünkü meşhur anlamı ile ilk kullananların başında Muhammed Abdulazim Zürkani (ö.1367/1947) gelmektedir. Zira O, “Kur’an’da, sünnette, Sahabenin sözlerinde ayetlerin tefsiri için nakledilen rivayetlere “Rivayet tefsiri” adını vermiştir.²⁷ Daha sonra da M. Hüseyin Zehebî (ö.1977) aynı şekilde yukarıdaki dört tefsir çeşidini “rivayet tefsiri” kavramının altında zikretmiş ve şöyle demiştir: “Me’sur tefsir; Kur’ân’ın bazı âyetlerini yine Kur’an’dan açıklayan kısım ile, Allah’ın Kitâbı’ndaki naslardan muradını izah etmek için Hz. Peygamber’den, Sahabeden ve Tabiinden naklolunan rivayetleri içine alır.”²⁸ Bir de tanımlamaya yardımcı olması babından bu tefsir metodu “Dirayet tefsiri”nin karşısı olarak gösterilmiştir. Başka bir ifade ile yukarıda belirtilen dört çeşidin dışında kalan tefsir, dirayet tefsiri olarak değerlendirilmiştir. Tefsirin dirayet kısmı, müfessirlerin bilgi birikimi ve Kur’an’ı anlama ve yorumlamadaki dirayetleri ile alakalıdır. Nitekim müfessirlerin zekâ seviyeleri, ilmî kapasiteleri, algılamaları ve kültürlerini etkileyecek ortamlar farklı olduğuna göre, onların naslara yaklaşımları da farklı olacaktır.²⁹ İşte bu “Rivayet” ve “Dirayet” istilâhlarına binaen tefsir kitapları, son dönem bazı âlimler tarafından rivayet ve dirayet tefsirleri olarak iki sınıfta kategorize edilmişlerdir.

Çağdaş âlimlerin anladıkları şekliyle “Rivayet tefsiri” kavramının sorunlu bir kavram olduğunu düşünüyoruz. Zira, Kur’an’ın Kur’an ile tefsiri, Kur’an’ın hadis ile tefsiri, Kur’an’ın Sahabe sözü ile tefsiri ve Kur’an’ın Tabiin sözü ile tefsiri olmak üzere belirtilen bu dört tefsir çeşidinin me’sûr/rivayet tefsiri altında ele alınması, kavramın pek de dikkatli kullanılmadığını göstermektedir. Zira bu ifade hepsine uygun düşmemekte özellikle rivayet tefsiri çeşitlerinden sayılmış olan Kur’an’ın Kur’an ile tefsiri türü açısından özellikle sorunlu görünmektedir. Dolayısıyla bu kavram, iki sebepten ötürü, ağıyarına mani ve efradını cami değildir:

a. Me’sûr/Menkûl kavramı, genel anlamda geçmişlerden nakledilen her şeye verilen addır. Istilahta ise bu ad, Hz. Peygamber, Sahabe, Tabiin ve onlardan sonra gelenlerden nakledilenlere verilir. “Kur’an’ın Kur’an ile tefsiri”nde nakil, bütünüyle söz konusu olmadığı için bu metodun ulu orta “Rivayet tefsiri” türünden sayılmasının doğru olmadığı kanaatindeyiz. Zira bu tefsir çeşidi ancak sahibine göre kategorize edilebilir. Burada taksimat göz önünde tutulmadan “Kur’an’ın Kur’an ile tefsiri”ni icra edene bakılır. Kur’an’ı Kur’an ile tefsir eden Hz. Peygamber (s.a.v) ise Hz. Peygamber’in tefsiri, Kur’an’ı Kur’an ile tefsir eden Sahabe’den birisi ise, o Sahabî’nin tefsiri olarak değerlendirilir. Eğer Kur’an’ı Kur’an ile tefsir eden Tabiî ise, bu da tefsiri yapan Tabiinin tefsiri olarak değerlendirilir.

b. Rivayet/Me’sûr kavramı aynı zamanda Etba-i tabiinden gelen rivayetleri de içerir. Zira Taberî (ö.310/922) ve İbn Ebî Hatim (ö.327/938) gibi büyük ölçüde rivayet tefsirine önem verenler Hz.

Ulûmi’l-Kur’an, s.63; Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, s. 118; Karaçam, İsmail, *En Büyük Mucize*, s. 285; Turgut, Ali, *Tefsir Usûlü ve Kaynakları*, s. 236; Demirci, Muhsin, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, s. 244.

²⁶ Bkz. Zürkânî, *el-Menâhil fî Ulûmi’l-Kur’an*, II, 13; Zehebî, *et-Tefsir ve’l-Mufessirûn*, I, 154; Kattan, *Mebâhis fî Ulûmi’l-Kur’an*, s.347.

²⁷ Zürkânî, *el-Menâhil fî Ulûmi’l-Kur’an*, II, 12.

²⁸ Zehebî, *et-Tefsir ve’l-Mufessirûn*, I, 152.

²⁹ Demirci, Muhsin, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, s. 244.

Peygamber'in, Sahabenin, Tabiinin sözlerini naklettikleri gibi Etba-i tabiinin de sözlerini nakletmişlerdir. Hatta onlardan sonra gelen Malik b. Enes (ö.179/795) gibi âlimlerin de sözlerini nakletmişlerdir. Rivayet tefsirlerin en meşhurları arasında yer alan Suyûtî'nin (ö.911/1505) *ed-Durru'l-Mensûr fi't-Tefsir bi'l-Me'sûr* adlı eserini incelediğimizde bu türden çok rivayetlere rastlarız. M. Hüseyin Zehebî'nin, Tabiin tefsirini rivayet tefsiri kategorisi içerisinde değerlendirmesindeki sebep³⁰ kabul edildiği takdirde, Etba-i tabiinden ve onlardan sonra gelen rivayetleri de bu kategoriye dahil etmemizi gerektirir. Zira Taberî'nin *Camiu'l-Beyan*'ında Etba-i tabiin'den gelen tefsirlere de rastlanmaktadır.

Asıl hata, Tabiin tefsirinin tasavvurunda ve onun hakkındaki ihtilafı nakletme noktasında yatmaktadır. O ihtilaf da Tabiin'in tefsiri rivayet tefsiri olarak mı değerlendirilmeli, yoksa bunun dışında mı tutulmalı? Ne yazık ki burada âlimlerin, Tabiin tefsirinin hükmü hakkındaki ihtilafları, Tabiine ait tefsirin "rivayet tefsiri" olup olmadığı tartışmasına indirgenmiştir. Halbuki M. Hüseyin Zehebî gibi muasır âlimlerimizden önceki âlimlerin tartışmaları arasında, Tabiin'in sözlerinin rivayet türünden sayılıp sayılmayacağı tartışması hiçbir zaman yer almamıştır. Zira, "rivayet tefsiri" kavramı, Suyûtî (ö.911/1505) ve Şevkânî (ö.1250/1832) tarafından kullanıldı ancak, onların kullanımı bugünkü anlamda yaygın değildi ve hatta bilinmemekte idi.³¹

5. "Rivayet Tefsiri"nin Bağlayıcılığına Dair Bazı Mülâhazalar

Rivayet tefsiri kavramını benimseyenlerden bazıları, bağlayıcılık açısından, varsa rivayet tefsirini almanın ve hatta ona uymanın vacip olduğunu söylemişlerdir.³² Ne yazık ki bu hüküm, konu ile ilgili söylenen sözlerden esinlenerek verilmiştir. Ancak bu hüküm beyan edenler, aynı zamanda şaşırtıcı bir şekilde Tabiin tefsirinin delil ve bağlayıcı olup olmadığı hususundaki ihtilafın varlığından söz etmişlerdir. Hatta bazıları Sahabe tefsirinin de bağlayıcılığı hususunda ihtilafın varlığına dikkat çekmişlerdir. Şimdi ihtilafın varlığı söz konusu iken, nasıl oluyor da işin sonunda bu ihtilaf hiç dikkate alınmadan rivayet tefsirinin bağlayıcılığı hükmüne varılıyor ve hatta bağlayıcılığının vacip anlamında olduğu söylenebiliyor? Bu da gösteriyor ki, var olduğu söylenen ihtilaf göz ardı edilmiş, gerekli araştırma yapılmamıştır.³³ Onların baktığı çerçeveden, başka bir ifade ile onların tanımladığı "rivayet tefsiri" kavramından meseleye yaklaşacak olursak, Sahabe ve Tabiinden aynı konu ile ilgili farklı görüşleri içeren rivayetler gelirse durum nasıl olacak? Böyle bir durumda nasıl olur da onlardan gelen rivayetlerin bağlayıcılığını ve o rivayetleri almanın vacipliğini söyleyebiliriz?

Bu kavramın çok belirleyici olmamasından dolayı ortaya başka bir problem daha çıkmış olmaktadır. O da rivayet tefsirini, konusunu ettiğimiz dört çeşitten oluşan rivayet tefsirinin karşısına koymaktır. Hiç şüphe yok ki bu, karışıklığa hatta işin içinden çıkılmaz bir duruma sebep olmaktadır. Bazılarına göre Tefsir, nakilden ibarettir, sema'a (işitmeye) dayanır. Nitekim yüce Allah "Eğer bir hususta anlaşmazlığa düşerseniz Allah'a ve ahirete gerçekten inanıyorsanız onu Allah'a ve Resul'e götürün"³⁴ şeklinde

³⁰ Taberî'nin tefsiri gibi birçok rivayet tefsirinin, Hz. Peygamber ve Sahabeden gelen rivayetlerin yanında, Tabiinden gelen tefsir bilgilerine de yer vermesi.

³¹ Bkz. Tayyar, Müsaid, *et-Tefsîru Bi'l-Me'sûr: Nakdun Li'l-Mustalah ve Ta'sîl* <http://www.quranway.net/index.aspx?function=Item&id=18&lang>.

³² Bkz. Kattan, *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'an*, s. 358; Sabûni, *et-Tibyan fî Ulûmi'l-Kur'an*, s.63.

³³ Bkz. Tayyar, Müsaid, *et-Tefsîru bi'l-Me'sûr*.

³⁴ Nisa, 4/59.

buyurmaktadır. Ancak Kurtubî'nin de işaret ettiği gibi, her şeyin rivayete dayandırılması yanlıştır, tutarsızdır. Bu ayeti istidlal ederek kişinin Kur'ân-ı Kerim hakkında ancak işittiği rivayetlere dayanarak söz söyleyemeyeceğinin kastedildiği iddiası batıldır. Çünkü Ashab-ı kiram, Kur'ân-ı Kerim'i okumuş ve onun tefsiri ile ilgili farklı görüşler ortaya koymuşlardır. Onlar bütün bu söylediklerini Hz. Peygamber (s.a.v)'den işitmiş olamazlar. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.v), İbn Abbas'a "Allah'ım, onu dinde fakih kıl ve ona te'vil/tefsir ilmini öğret"³⁵ diyerek dua etmiştir. Eğer Kur'an'ın içtihat kaynaklı bir tefsir yönü olmayıp sadece işitilerek nakledilmesi gereken bir şey olsaydı, Hz. Peygamber (s.a.v)'in İbn Abbas'a böyle özel bir duada bulunmasının ne anlamı olurdu?

Bu dua, içtihadın yapılabileceğinin göstergesidir. Ancak Kurtubî'ye göre, insanın kendi görüşüne dayanarak Kur'ân-ı Kerim'i açıklamanın yasaklanması şu iki noktada kendisini gösterir:

1-Ayetleri tefsir edecek kişi, önceden bir görüş sahibi ise genelde yorumlarını sahip olduğu görüşü desteklemek için yapar ve maksadının doğruluğuna Kur'an'dan deliller göstermeye çalışır. Şayet böyle bir görüş ya da eğilim sahibi olmamış olsaydı, Kur'ân-ı Kerim'den böyle bir anlamı çıkartması söz konusu olmazdı. Bu şekilde bir açıklama, Kur'ân-ı Kerim'in birtakım âyetlerini, sahip olduğu bid'at görüş ve kanaatlerinin doğruluğuna delil gösteren kimsenin yaptığı gibi, bazen bilerek yapılır. Halbuki böyle bir kimsenin, bu şekilde bir açıklama yapmaktan kastı, karşı tezi savunan kimseye iddiasının doğru olduğu izlenimini vermektir. Bazen de yapılan bu açıklama bilmeden yapılabilir. Bu da âyet-i kerimenin taşıdığı anlamlar arasından maksadına uygun olana meyil göstermesi ve o yönü tercih etmesi şeklinde olur. Zira o görüşe kendisi sahip olmamış olsaydı, o açıklama şekli onun için ağırlık kazanmayacaktı. Bazen de sağlıklı ve doğru bir maksada hizmet etmek için Kur'ân-ı Kerim'den uygun bir delil araştırır. Kendi tezini güçlendirmek için bile bile başka konu ile ilgili bir delili benimsediği görüş doğrultusunda yoruma tabi tutar. Mesela, başkasını katılaşmış kalbe karşı durmaya davet eden bir kimsenin kalkıp: Yüce Allah: "Firavun'a git, çünkü o azmıştır."³⁶ diyerek bu esnada kalbine işaret etmesi ve burada geçen "Firavun" lafzı ile böyle bir kalbin kastedildiğini hissettirmeye çalışması gibi. Bu tür bir açıklama şekli, yasak olmasına rağmen, sözlerine güzellik katmak, dinleyenleri teşvik etmek üzere doğru maksatlar için birtakım vaizler tarafından kullanılır. Bundan maksatları ise, insanları aldatıp kendi batıl mezheplerine yönlendirmektir. Böylelikle onlar, Kur'ân-ı Kerim'i, bildikleri birtakım manalara yorumlayarak kendi görüş ve mezheplerinin mahkûmu haline getirirler. İşte bütün bu hususlar, kişisel görüşe dayanarak yasaklanan tefsir (açıklama) şekillerinden bir tanesidir.

2- Kur'ân-ı Kerim'in garip lafızları ile ilgili nakil ve kulaktan kulağa aktararak gelen rivayetleri göz ardı ederek, sadece Arapçanın zahirî kurallarını göz önünde bulundurmamak suretiyle alelacele Kur'ân'ın tefsirine kalkışmak. Sadece Arapça'yı anlayarak âyetleri yorumlamaya kalkışan bir kimsenin yanlışlıkları çok olur ve "bireysel görüşüne dayanarak Kur'ân-ı Kerim'i açıklamaya çalışanlar zümresine" girer. Yanlışlıklardan korunabilmek için tefsirin zahirinde nakil ve semâ'ain (rivayet dinleme) kaçınılmaz olduğu bilinmelidir. Artık bundan sonra kavrama ve istinbat alanı genişler. Ancak sema yoluyla anlaşılacak garip ifadeler pek çoktur. Zira Yüce Allah "İşte Semud kavmine, açık bir mucize olmak üzere bir dişi deveyi verdik de bu yüzden zulmettiler."³⁷ buyurmaktadır. Bunun anlamı

³⁵ Hakim, Muhammed b. Abdullah, *el-Müstedrek ale's-Sahihayn*, III, 615 (hadis no: 6280); Taberânî, Süleyman b. Ahmed, *el-Mu'cemu'l-Kebir*, X, 238 (hadis no: 10587)

³⁶ Taha, 20/24.

³⁷ İsra, 17/59.

şudur: Biz onlara gözle görülebilecek bir âyet (mucize) verdik. Onlar da bu mucizeyi (dişi deveyi) öldürmekle kendilerine zulmettiler. Arap dilinin zahîrî anlamlarına bakan kimse, bu ifade ile dişi devenin, gözleri gören bir deve olduğunu sanır ve kavminin ne surette zulmettiklerini de bilmez, onlar ise hem kendilerine hem başkalarına zulmetmişlerdir. İşte burada belagat açısından مبصرة lafzından önce hazif/bir lafzın kaldırılması (آية/ mucize) ve izmar/bir mananın gizlenmesi (فقتلها/ onu öldürdüler) vardır. Kur'ân-ı Kerim'de bunların örnekleri pek çoktur. İşaret edilen bu iki suretin dışında kalan şekiller, yasağın kapsam alanına girmez.³⁸

6. Rivayet Tefsiri çeşidi olarak Tabiün Tefsirinin Bağlayıcılığı

Zürkanî, Zehebî ve onlardan sonra Kur'an ilimleri sahasında eser veren bazı çağdaş âlimler de bu dört tefsir çeşidin bağlayıcılığı hususunda hemen hemen hemfikirdirler. Ancak bu kavramın, çağdaş ulûm'ul-Kur'an kitaplarında³⁹ fazlaca zikredilmiş olması onun mutlak anlamda kabul edilirliliğini göstermez. Zira birçoğu bu bilgiyi araştırma yapmadan Zehebî'nin *et-Tefsîru ve'l-Mufessirûn* adlı eserinden aynen nakletmiştir. Zerkeşî, Tabiîn tefsiri ile alakalı şöyle der: "Tabiîn kavlinin tefsirdeki değeri hakkında İmam Ahmed (ö.241/855)'den iki rivayet vardır... Şu'be (ö.160/776), Tabiîn kavilleri hakkına olumsuz görüş bildirirken, buna karşılık müfessirler Dahhak b. Müzahim (ö.105/723), Said b. Cübeyr (ö.95/713), Mücahid (ö.104/722) ve Katade (ö.118/736) gibi Tabiîn kavlini kullanmışlardır.⁴⁰ Zürkânî, Tabiînden gelen tefsir hakkında âlimler arasında ihtilaf olduğuna vurgu yaptıktan sonra âlimlerin bir kısmının, Tabiîne ait tefsirleri, Sahabe kaynaklı olabileceği düşüncesi ile rivayet tefsirinden saydıklarını, diğer bir kısmının da dirayet türünden saydıklarını belirtmiştir.⁴¹

M. Hüseyin Zehebî (ö.1977) de Tabiîn tefsirini "rivayet tefsiri" türüne dâhil ederken şöyle bir ifadede bulunmuştur: Âlimler arasında Tabiîn tefsirinin rivayet tefsiri ve dirayet tefsiri türünden hangisine ait olduğu konusunda tartışma olsa bile biz, Tabiîn tefsirini rivayet tefsiri türünden değerlendiriyoruz. Zira Taberî'nin tefsiri gibi rivayete büyük önem veren tefsirlerin, Hz. Peygamber ve Sahabeden gelen rivayetlerin yanında, Tabiînden gelen tefsir bilgilerine de yer verdiğini görmekteyiz".⁴² Zehebî'nin yukarıdaki zikrettiği sebep, yani tabiîlerin sözlerinin rivayet tefsirlerinde yer alması, onların tefsirinin rivayet tefsirinden sayılması babından yeterlidir tezi, Etba-i tabiînden olan müfessirler için de geçerlidir. Zira Taberî ve İbn Ebî Hatim'in tefsirlerine baktığımızda Etba-i tabiînden olan İbn Cüreyc (ö.150/767), Süfyan-i Sevrî (ö.161/777) gibi birçok müfessirin görüşlerinin nakledildiğini görürüz. Dolayısıyla böyle bir gerekçe, pek de belirleyici gözükmemektedir.⁴³

7. "Rivayet Tefsiri" Kavramına Yüklenen Anlamdan Kaynaklanan Olumsuzluklar

"Rivayet tefsiri" kavramının, Hz. Peygamber, Sahabe, Tabiîn ve Etba-i tabiînden gelen tefsir rivayetlerine bir ad olarak verilmesi doğrudur. Şüphe yok ki Hz. Peygamber'den sahih yollarla gelen

³⁸ Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmî'l-Kur'an*, I, 33.

³⁹ Bkz. Kattan, *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'an*, s. 358; Sabûnî, *et-Tibyan fî Ulûmi'l-Kur'an*, s.63; Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, s. 118; Karaçam, İsmail, *En Büyük Mucize*, s. 285; Turgut, Ali, *Tefsir Usûlü ve Kaynakları*, s. 236; Demirci, Muhsin, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, s. 244.

⁴⁰ Zerkeşî, *el-Burhan fî Ulûmi'l-Kur'an*, II, 158.

⁴¹ Zürkânî, *el-Menâhil fî Ulûmi'l-Kur'an*, II, 13.

⁴² Zehebî, *et-Tefsir ve'l-Mufessirûn*, I, 152.

⁴³ Tayyar, Müsaid, *et-Tefsîru bi'l-Me'sûr*.

tefsir, tartışmasız geçerli tefsirdir. Ancak çağdaş âlimlerin “Rivayet tefsiri” kavramına yüklemiş oldukları yeni anlam, bir takım ilmi tutarsızlıkları da beraberinde getirmiştir. Bu tutarsızlıkların bazıları şunlardır:

1. Rivayet tefsirinin bağlayıcılığına hükmedilmesi, yani rivayet var iken onun dışına çıkılamayacağı meselesi. Bu görüşü teyiden Menna’ el-Kattan (ö.1999) *Mebâhis fi Ulûmi’l-Kur’an* adlı eserinde şöyle demiştir: “Rivayet tefsiri, alınması vacip olan bir tefsir çeşididir. Çünkü rivayet sağlam bilginin yoludur. O Allah’ın kitabı hakkında hataya düşmemenin en garantili yoludur.”⁴⁴ Kattan’ın bu sözü iki açıdan doğru değildir:

a. Kur’an’ın Kur’an ile tefsirinin bir çoğu, içtihat yoluyla elde edilmektedir ve kıyamete kadar da bu şekilde devam edecektir. Bu açıdan değerlendirildiğinde bu çeşit tefsir, aynı zamanda bir dirayet tefsiridir. Dolayısıyla “Kur’an’ın Kur’an ile tefsiri”nin en iyi tefsir türlerinden biri olması, onun başka ölçülere bakılmadan kabul edilirliliğini gerektirmez. Tefsir sahibine ve geldiği yolun sıhhat derecesine bakılır.

b. Kendisinde ihtilaf bulunan bir tefsir çeşidinin mutlak anlamda bağlayıcılığını söylemek nasıl mümkün olabilir?

2. Rivayet tefsiri kısmında içtihada dair yorumların olabilirliğinin göz ardı edilmesi.

3. Tefsir kitaplarının, rivayet tefsirleri ve dirayet tefsirleri olarak iki kategoride değerlendirilmesi.

Rivayet tefsiri ve dirayet tefsiri taksimatından kaynaklanan en önemli sonuç, hiçbir delil veya ölçüye dayanmadan tefsir kitaplarının bu iki kategoriye ayrılmalarıdır. Bu baktan olmak üzere M. Hüseyin Zehebî’nin; Taberî, Begâvî (ö.510/116) ve İbn Atıyye (ö.542/1147)’nin tefsirlerini rivayet tefsirleri olarak; Razî (ö.606/1209), Beydâvî (ö.685/1286), Nesefî (ö.710/1310) ve Hazin (ö.741/1340)’in tefsirlerini de dirayet tefsirleri olarak tanımladığını görüyoruz.⁴⁵ Halbuki Taberî’nin, zikrettiği görüşler arasında yeri geldiğinde tercih yaptığını görmekteyiz. Dolayısıyla re’ye dayalı içtihat yapan Taberî’nin bu yönü nasıl oluyor da ihmal ediliyor ve tefsiri nasıl olur da salt rivayet tefsiri sınıfında mütalaa ediliyor?

8. “Rivayet Tefsiri” Kavramına Dair Genel Anlamda Mülâhazalar

“Rivayet tefsiri” kavramındaki karışıklığın varlığı, bu kavramın kendisine yüklenen anlam açısından pek de sıhhatli olmadığını göstermektedir.⁴⁶ “Rivayet tefsiri” ile ilgili zikredilen bilginin aslı, yani rivayet tefsirinin dört çeşit oluşu,–bildiğimiz kadarı ile- İbn Teymiye (ö.728/1327)’ye ait *Mukaddime fi Usûli’t-Tefsir* eserinden alınmıştır.⁴⁷ Orada belirtilen en güzel tefsir metotları, Kur’an’ın Kur’an ile tefsiri, sünnet ile tefsiri, Sahabenin sözleri ile tefsiri ve Tabiinin sözleri ile tefsir olarak karşımıza çıkmaktadır.⁴⁸ İbn Teymiye’nin zikri geçen bu tefsir çeşitlerini, daha sonra gelenler gibi “Rivayet tefsiri” altında değil de “أَحْسَنُ طُرُقِ التَّفْسِيرِ”-En güzel Tefsir Yolları/Metotları” başlığı altında ele aldığı

⁴⁴ Kattan, Menna’, *Mebâhis fi Ulûmi’l-Kur’an*, s. 350.

⁴⁵ Zehebî, *et-Tefsir ve’l-Mufessirûn*, I, 204.

⁴⁶ Tayyar, Müsaid, *Mefhûmu’t-Tefsir*, s. 6.

⁴⁷ İbn Teymiye, *el-Mukaddime fi Usûli’t-Tefsir*, s. 93.

⁴⁸ İbn Teymiye, *el-Mukaddime fi Usûli’t-Tefsir*, s. 92.

gözükmektedir.⁴⁹ Musaid Tayyar da özellikle, İbn Teymiye'nin "Me'sûr/Rivayet" yerine "Turuk/Yol/Metot" ifadesini kullandığına dikkat çekmiştir.⁵⁰ Anlaşıldığı üzere, Onun bu tefsir çeşitleri için kullandığı "أَحْسَنُ طُرُقِ التَّفْسِيرِ" ifadesi, daha sonra Zürkânî, M. Hüseyin Zehebî gibi bazı müellifler tarafından içerikleri ve yapıları itibarıyla "Rivayet Tefsiri" olarak ifadelendirilmeye başlanmıştır. Bunlar, içeriğe dair bir şey değiştirmeden İbn Teymiye'nin "en güzel tefsir metotları" kavramını kaldırarak onun yerine "rivayet tefsiri" kavramını oturtmuşlardır. Onların İbn Teymiye'nin söylediğini kendilerine esas aldıklarına dair en önemli delil, Tabiin'e ait tefsirlerin rivayet türünden mi yoksa dirayet türünden mi sayılacağı hususundaki ihtilafı İbn Teymiye'nin *Mukaddime*'sinden nakletmeleridir. Şimdi de İbn Teymiye'nin oradaki ifadelerine birlikte bakalım:

"Şu'be b. Haccac ve başka "Tabiin'in görüşleri fûrû (fikhî meseleler) da hüccet değilken, nasıl olur da tefsirde hüccet olabilir?" derken, "kendilerinden ayrı görüşte olan emsallerine karşı hüccet değildir" anlamını kast etmişlerdir ki doğrudur. Fakat bir meselede hepsinin dediği aynı noktada birleşiyorsa, o zaman bunun hüccet olduğunda şüphe yoktur. Şayet ihtilaf etmişlerse, içlerinden herhangi birinin görüşü, ne kendisi gibi Tabiin'den olan bir diğerine ne de onlardan sonra gelen herhangi bir kimseye karşı hüccet olmaz. Böyle bir durumda, Kur'an veya sünnetin lügatine veya Arap dilinin umumi yapısına veyahut Sahabenin görüşüne bakılır."⁵¹

Yukarıdaki nakilleri dikkatlice değerlendirdiğimizde, onların İbn Teymiye'ye ait "en doğru ve en güzel tefsir metotları" tanımlamasını bırakarak kendilerinin ortaya koydukları "rivayet tefsiri" kavramına yer verdiklerini görürüz. Böylece İbn Teymiye'nin "en güzel tefsir metotları" kavramını, kendilerinin anladıkları şekilde ortaya koydukları "rivayet tefsiri" kavramı ile değiştirmişlerdir. Netice itibarıyla İbn Teymiye (ö.728/1327)'nin⁵², daha sonra da Zerkeşî (ö.794/1391)'nin⁵³ kullandığı "أَحْسَنُ طُرُقِ التَّفْسِيرِ/En güzel Tefsir Metotları" terimi, "Rivayet tefsiri" kavramı ile değiştirilerek hata yapılmıştır. Terim sahibinin, içeriklerine uygun olacak şekilde adlandırdığı terimin, aynen aktarılması gerekirken, hem içerikleri ile uyumluluk problemi yaşayabilecek hem de hükmü ile bağdaşmayacak şekilde bir çıkmaza girilmiştir.

Hem Zürkânî hem de M. Hüseyin Zehebî'nin söylediklerine dikkatle bakacak olursak her ikisinin de Tabiin tefsirinin "rivayet tefsiri"nden sayılıp sayılmayacağı hususunda ihtilafın olduğunu naklettiklerini görürüz. İbn Teymiye'nin *Mukaddime*'sindeki tartışma ise "Tabiin tefsiri"nin me'sûr/rivayet olup olmadığı açısından değil, delil olup olamayacağı hususundadır. Dikkat edilirse Tabiin tefsiri'nin rivayet olup olmadığı meselesi ile, delil olup olamayacağı meselesi ayrı ayrı konulardır. Âlimler arasında Tabiin tefsirinin rivayet olup olmadığı hususunda her hangi bir ihtilaf söz konusu değildir. Zira "rivayet tefsiri" terimi sonraları ihdas edilmiş bir terimdir. Öncesinde ise varid olan sadece "Tabiin tefsiri"nin delil olup olamayacağı tartışmasıdır.

Eğer yukarıda belirtilen dört tefsir çeşidinin, bir terimle veya bir başlık altında değerlendirilmesi gerekecekse, İbn Teymiye'nin bu çeşitleri ele aldığı "أَحْسَنُ طُرُقِ التَّفْسِيرِ" başlığı; çağdaş âlimlerin, bu

⁴⁹ İbn Teymiye, *el-Mukaddime fi Usûli't-Tefsir*, s. 93.

⁵⁰ Tayyar, Müsaid, *et-Tefsiru bi'l-Me'sûr*.

⁵¹ İbn Teymiye, *el-Mukaddime fi Usûli't-Tefsir*, s.98.

⁵² İbn Teymiye, *el-Mukaddime fi Usûli't-Tefsir*, s. 92

⁵³ Zerkeşî, *el-Burhan fi Ulûmi'l-Kur'an*, II, 175.

tefsir çeşitleri için kullandıkları “Tefsir bi’l-Me’sûr/Rivayet Tefsiri” teriminden daha dikkatli ve hüküm açısından da daha doğrudur. Aynı zamanda bu dört tefsir çeşidinin tefsir metotları olarak değerlendirilmesinde bir sıkıntı olmadığı gibi, bunların en iyi tefsir metotları sayılmasında da bir problem gözükmemektedir. Kur’an tefsiri ile uğraşmak isteyen kimse, ayetleri tefsir ederken metot olarak önce Kur’an’ı yine Kur’an ile tefsir etme yolunu seçer. Çünkü, Kur’an’da mücmel (kapalı) olarak gelen bir konu, başka bir yerde müfessir (şerhedilmiş ve açıklanmış) olarak; bir yerde kısa olarak zikredilen bir mesele, başka bir yerde geniş olarak geçer. Eğer müfessir Kur’an’a müracaat ile ayeti tefsir edemez ise ayetlerin açıklanması için Hz. Peygamber (s.a.v)’in sünnetine müracaat eder. Zira sünnet, Kur’an’ı açıklayıcı ve şerh edici konumdadır. Hatta İmam Şafii (ö.204/819) “Allah Resulü’nün verdiği her hüküm O’nun Kur’an’dan anladığıdır.”⁵⁴ demiştir. Eğer bir ayetin tefsirini ne Kur’an’da ne de Sünnet’te bulamaz ise, o takdirde Sahabe’nin sözlerine müracaat eder. Çünkü onlar, meselelere en iyi vakıf olanlardır. Zira Kur’an’ın inişine şahid olmuşlar, Kur’an ile ilgili olayların içinde yaşamışlardır.⁵⁵ Âlimlerin birçoğu, tefsir edilecek ayetin açıklanması Kur’an’da, Sünnet’te ve Sahabe’nin sözlerinde bulunmadığında, özellikle de taabbudî; sebebi, hikmeti akılla anlaşılmayan konularda, Mücahid gibi tefsirde meşhur olan Tabiilerin sözlerine başvurmuşlardır.⁵⁶

9. Tefsirin Rivayet ve Dirayet Olarak Taksim Edilmesine Dair Bir Değerlendirme

Kur’an’ın anlaşılmasına yardımcı olan birçok ilim vardır. Bu ilimler arasında yer alan sebab-i nüzûl, nasih-mensûh, kıraat, lügat, önceki milletlere ait kıssalar vb. ilimler, ancak nakil yoluyla elde edilebilir. Bir de nakle ve rivayete dayanmayan ikinci kısım vardır ki, o da kelimelerden nazari olarak yapılan istidlal, istinbat ve çıkarsamadır. Ayetlerin irabı, belagat, vaaz ve hikmete dair hususlar bu çeşittendir.⁵⁷ “Me’sûr” lafzından kastedilen ya bu kelimenin lügat anlamıdır veya hadis âlimlerinin kullandığı istilattır. Bunun ötesine gidip “me’sûr/rivayet edilen” ifadesinden hareketle bu tefsirin rivayet menşeli olduğundan dolayı hiçbir değerlendirmeye tabi tutmadan mutlak anlamda dirayet tefsirinden üstünlüğünü söylemek, ilmi bir söylem olmaktan uzaktır. Rivayetlerin sıhhat derecelerine bakılmalıdır. Zira rivayetlerin kabul edilirliliği sahih olup olmadıklarına bağlıdır. Burada rivayet tefsirinin karşısındaki dirayet tefsirinden, mezmûm⁵⁸ re’y/içtihat kastedilirse o zaman durum farklılık arz eder. Ancak bugüne kadar bu iki istilâhı kullananlar, taksimatlarından böyle bir şeyi kast ettiklerine dair bir beyanda bulunmamışlardır.

Bazıları tefsiri “naklî/nakle dayanan” ve “içtihadî/yoruma dayanan” olmak üzere iki kısma ayırmaktadır. Tabii ki naklettikleri tefsirler arasında içtihada dair yorumlar da bulunabilir. Tefsir metotlarını, Rivayet ve Dirayet olarak iki kısma ayıranların, Dirayet/içtihada dayalı tefsiri, rivayet tefsirinin karşısı ikinci bir kısım olarak görmeleri; dirayet tefsirinin, rivayet tefsiri kapsamında gösterilen dört çeşidinin dışında kaldığı izlenimini vermektedir. Bu açıdan konuya yaklaşıldığında, Kur’an’ın Kur’an ile tefsiri, Hz. Peygamber’in sünneti ve Sahabenin sözleri ile tefsirin dışında kalan

⁵⁴ Bkz. İbn Kesîr, *Tefsiru’l-Kur’ani’l-Azîm*, I, 7; Şankitî, *Advau’l-Beyan fi İzahî’l-Kur’an Bi’l-Kur’an*, II, 428. Çok aramama rağmen bu ifadeyi ne İmam Şafii’nin *el-Ümm* kitabında ve ne de *er-Risale* adlı eserinde aynıyla bulamadım.

⁵⁵ İbn Teymiye, *el-Mukaddime fi Usûli’t-Tefsir*, s. 93.

⁵⁶ İbn Teymiye, *el-Mukaddime fi Usûli’t-Tefsir*, s. 93.

⁵⁷ Suyûtî, *ed-Dürrü’l-Mensûr Fi’t-Tefsiri bi’l-Me’sûr*, IV, 192.

⁵⁸ Zem edilen, kabul görmeyen.

tefsir, ancak dirayet tefsiri olabilir. Bu hüküm, rivayet tefsirinin her açıdan dirayet tefsirinden daha doğru olduğu neticesini doğurur. Böyle bir hüküm, konuya bir bütün olarak bakıldığında doğru olmakla birlikte, “dirayet tefsiri”nin tarifini ve farklı dönemlerdeki müfessirlerin yorumlarındaki dayanaklarının ne olduğu hakkında bize bir bilgi verememektedir. Bu durumu tespit ettikten sonra rivayet-dirayet tefsirleri taksimatından kaynaklanan bazı sorunların tespitinde şunları söyleyebiliriz:

a. “Rivayet tefsiri” yukarıdaki dört çeşitle (“Kur’an’ın Kur’ân’daki başka âyetlerle, Hz. Peygamber’in, Sahabenin, ve Tabiinin sözleriyle tefsir edilişi) tanımlanırsa, bu ıstılahı benimseyenler, selefın Kur’an’ın yorumlarına dair içtihatlarını nereye yerleştirecekler? Bunları rivayet mi yoksa dirayet türünden mi sayacaklar?

b. Sahabe arasında Kur’an’ın yorumlarına dair içtihat eden Sahabî’nin tefsiri, içtihat etmeyen diğer sahabîlerin tefsiri gibi değerlendirilerek rivayet tefsiri olarak mı sayılacak?

c. Tabiin arasında Kur’an’ın yorumlarına dair içtihat eden Tabiî’nin tefsiri, Sahabenin tefsiri ile birlikte değerlendirilip o da rivayet tefsiri olarak mı sayılacak?

Bu sorunların eşliğinde, rivayet tefsiri ve dirayet tefsiri taksimatını esas alacak olursak, bu tür içtihatların rivayet tefsiri türünden sayılamayacağı açıktır. Bununla birlikte Tabiilere nakledilecek olan Sahabe’nin tefsiri, Tabiin ve Etba-i tabiin açısından me’sûr/rivayet tefsiridir. Aynı şekilde Tabiin’in tefsiri de Etba-i tabiin’e göre rivayet tefsiridir. Seleften (Sahabe, Tabiin ve Etba-i tabiin’den) gelen tefsir rivayetlerinin ilk sıraya alınmasının gerekliliği hususunda bir problem yoktur. Bilakis tavsiye edilmektedir. Problem ise “rivayet tefsiri” olarak adlandırılan bu kısmın, içtihattan yoksun olarak gösterilmesinde yatmaktadır. Bazılarına göre durum böyle olmasa da “rivayet tefsiri”nin karşıtı olarak zikredilen “dirayet tefsiri” kavramı bu çağrışımı yapmaktadır. Zira içtihadı dayalı tefsir ta Sahabe döneminden beri bilinmektedir. Kur’an, sünnet, dil, esbâb-ı nüzûl, âyetlerin indiği dönem hakkında yeterli bilgi ve önceki ümmetlere dayalı bilgiler (İsrailiyât), Sahabenin âyetleri tefsir ederlerken en önemli kaynakları arasında bulunmaktaydı.⁵⁹ Tabiin ve Etba-i tabiinin durumları da bundan farklı değildir. Tabiine ait tefsir görüşlerinin çoğu re’ye dayalı olup içtihat menşelidir. Sahabenin icma ettiği hususların dışında olmak kaydıyla âyetlerin yorumlarına dair Tabiinin ileri sürdükleri görüşlerin bir kısmı, fert bazında bazı sahabîlerin görüşlerine aykırı olabiliyordu. Burada yukarıdaki kaynaklara ilave olarak Sahabe’nin sözleri de Tabiinin kaynakları arasında yerini almış bulunmaktaydı. Ancak selefte ait tefsir bilgilerini nakleden Taberî ve İbn Ebî Hatim’in kitaplarında baktığımızda Etba-i tabiin ile yetinildiğini, onlardan sonraki müfessirlerin görüşlerine yer verilmediğini görmekteyiz. Netice itibarıyla önce gelenlerin yapmış oldukları tefsirler, bir sonrakiler için “rivayet tefsiri” konumundadır. Ancak defalarca dikkat çekmek istediğimiz gibi rivayet türünden oldu diye bu tefsirlerin, mutlak anlamda kabul edilmesi anlamına gelmemektedir. Dolayısıyla seleften bize gelen rivayet tefsirini iki kısımda değerlendirebiliriz:

a. İctihattan uzak sadece nakilden ibaret olan kısım. Hz. Peygamber’in tefsiri, esbâb-ı nüzûl ve gaybe dair bilgiler bu türden sayılır.

b. Tefsir esnasında kelimelerden nazari olarak yapılan istidlal, istinbat ve içtihadı dayalı kısım. Âyetlerin yorumlarına dair zikredilen birden fazla görüşler bu kısımda yerini alır.

⁵⁹ Bkz. Tayyar, Müsaid, *Mefhumu’t-Tefsir*, s. 9.

Seleften gelen tefsirlerde re'y/içtihat söz konusu olduğuna göre tabiilerin ve onlardan sonra gelenlerin de içtihatlarına dayalı ortaya koydukları tefsirlerin konumu ne olacaktır? Şüphe yok ki, genel anlamda seleften gelen tefsir rivayetleri, kabul edilen içtihat türünden sayılır. Çünkü onlar bilmedikleri konularda konuşmuyorlardı, hatta birçoğu Kur'an'ın tefsiri noktasında çekingen davranıyorlardı. Bir de Hz. Peygamber'e yakın dönemlerde yaşadıkları için, ayetlerin manalarını tahrif etmelerini gerektiren sapık mezhep saplantıları da bulunmamaktaydı. Takdir edilir ki Tabiin'e ait tefsirler arasında zayıf görüşlerin bulunması mümkündür. Mücahid (ö.104/722) gibi bazı Tabiin müfessirlerden garip sayılabilecek tefsirler bulunsa bile her zayıf olan görüşün, mezmûm (yerilen) tefsir türüne dahil edilmesi gerekmez. Zira bu ve benzeri tefsirler az olduğundan ilmi açıdan genelleştirilmemesi daha uygun ve daha doğrudur. Meseleyi bir örnekle açıklamaya çalışalım:

Yüce Allah, Beni İsrail'den kötülükte şuurlu olarak ısrar eden bedbahtları önce maymun kılığına sokmuş, sonra da onları helak etmiştir. Bunun, insanların aslının maymun olduğu iddiasıyla ilgisi yoktur. Zira Yüce Allah bunu (maymunlaşmış insanları), hadiseyi bizzat görenlere ve sonradan gelenlere bir ibret, müttakiler için de bir öğüt vesilesi kıldığını bildirmiştir.⁶⁰ Burada bir mesh (مسخ) olayı vardır. "Mesh", bir sûreti, kendisinden daha kötü ve çirkin bir şekle çevirme olayıdır.⁶¹ Bir insan şeklinin değiştirilip hayvan şekline dönüştürülmesine "mesh" denir. Mesh olayının nasıl olduğu konusunda görüş ayrılıkları vardır. Âlimlerin çoğu onların fiziksel olarak maymuna çevrildikleri görüşündedirler. Meşhur Tabiin müfessirlerinden Mücâhid'e göre Allah, onların fizyolojik yapılarını değil; sadece kalplerini dönüştürmüştür.⁶² Fahreddin Râzî (ö. 606/1209), maymunlaşmanın hem fizyolojik hem karakter yönüyle, yani tam bir mesh olduğunu kabul ederek Mücâhid'in görüşünü delilleriyle çürütmeye çalışır. Meshin delillerle sâbit olduğunu, âyeti zahîrî manasına almak mümkün olduğu müddetçe te'vile ihtiyaç olmadığını belirtir. Fakat şu ilâveyi de yapar: "Bununla beraber, Mücâhid'in zikrettiği husus da gerçekten pek uzak olan bir ihtimal değildir. Çünkü insan, mûcizelerin ve delillerin ortaya çıkmasından sonra da câhilliğinde devam ederse, örfte böyle olana bazen, 'o eşektir, maymundur veya maymun kafalıdır' denilir. Bu mecaz, zâhir ve meşhur mecazlardan olunca, bu manaya varmak mahzurlu değildir."⁶³

Rivayet tefsiri manalarına gelen "me'sûr" ve "et-Tefsîru bi'l-Me'sûr" ifadeleri tanıdığımız ifadeler olmakla birlikte, yukarıdaki dört tefsir çeşidini kapsayacak bir şekilde taksimatını, çağdaş âlimlerden önce hiç kimsede görmedik. Suyûtî'nin *ed-Dürrü'l-Mensûr fi't-Tefsiri bi'l-Me'sûr* adlı eserini incelediğimizde de farklı bir şeye rastlamıyoruz. Zira onun seleften gelen tefsir rivayetlerini aynen aktardığını görüyoruz. Ancak Kur'an'ın Kur'an ile tefsirine dair bir şey var ise buna özel bir yer vermemektedir. Bilakis kime ait ise diğer tefsir çeşitlerinde olduğu gibi bunu da sahibine isnad ederek zikretmektedir. Zira bu çeşit tefsir, Hz. Peygamber'e ait olacağı gibi sahabî, tabii veya ondan sonrakilere ait olabilir. Suyûtî, bütün bunlarda "me'sûr" lafzının ruhuna uygun şekilde nakillerde bulunmuştur.

Muhammed b. Ali Şevkânî (ö.1250/1832), tefsir ile ilgili yazmış olduğu esere *Fethu'l-Kadîr el-Câmi` beyne Fenneyi'r-Rivâyeti ve'd-Dirâyeti min İlmi't-Tefsîr* adını vermiştir. Adından da anlaşılacağı gibi bu

⁶⁰ Bkz. Bakara, 2/65-66.

⁶¹ Cevherî, *Sihâh*, m-s-h (مسخ) md.

⁶² Bkz. İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-azîm*, I, 289.

⁶³ Razî, Fahrettin, *Mefâtihu'l-Gayb*, III, 119.

eser hem rivayet hem dirayet tefsiri özelliği taşımaktadır. Suyûtî, ayetlerin tefsiri ile ilgili rivayet kısmını, tefsir ettiği her ayet grubunun akabinde zikretme yolunu seçmiştir. Ancak Taberî ve İbn Ebî Hatim gibi rivayet ile ilgili kısmı senedlerle beraber değil de, Suyûtî'nin *ed-Durru'l-Mensur* adlı eserinde yaptığı gibi senedsiz olarak zikretmiş ve naklettiği kitabın müellifi ile beraber senetteki son ismi belirtmekle yetinmiştir. İstilahî anlamda pek doğru olmamakla birlikte rivayet-dirayet taksimatını benimseyenlerin bazıları, tefsiri, rivayete, te'vili de içtihad tahsis etmişlerdir.⁶⁴ Bazen de tefsire dair seleften nakledilene rivayet tefsiri, onlardan gelen içtihat kaynaklı yorumlara da dirayet tefsiri denilmektedir. Burada dikkat edilmesi gereken şey, onların içtihad binaen yapmış oldukları yorumlar, dirayet tefsiri sayılabilir ancak kendilerinden sonrakiler bunları aynen naklettikleri için bu nakledilenlerin aynı zamanda aktarıldığı için bir rivayet tefsiri olabileceği bilinmesi gerekir. Şevkânî, yukarıda belirttiğimiz meşhur tefsirinde bu minval üzerine devam etmiş ve "rivayet" terimiyle seleften nakledilenleri kastetmiştir. Selefe dair rivayetlerin çoğunu da -kendisinin beyan ettiği gibi- Suyûtî'nin *ed-Dürri'l-Mensûr*'undan almıştır.⁶⁵ Ancak Şevkânî bu eserde garip bir yol takip etmiştir. Şöyle ki, rivayet kısmını dirayet kısmına hiç katmadan dirayet kısmından sonra zikretmiştir. Bununla birlikte bazen de ayetin manası ile yaptığı yorumun kaynağının ne olduğunu rivayet ile ilgili kısımda zikredileceğine işaret etmiştir. Aslında her ikisini birbirine mezcederek zikretmiş olsaydı daha iyi olurdu. Dolayısıyla, Şevkânî'nin tefsirindeki bu rivayet kısmı zayıf düştüğü için birçok müfessirin ilgi alanına girmemiştir. Hatta çoğu kere biz bile ayetler topluluğuna dair tefsir kısmını okuduktan sonra ÂÎNÎ ile başlayan rivayet kısmını atlar diğer grup ayetlerin tefsirine geçeriz. Belki de buna Şevkânî'nin tefsirinde izlemiş olduğu şaz metodu sebep olmuştur.

Zerkeşî, naklî olan ve naklî olmayan şeklinde Kur'an tefsirinin iki kısmı olduğunu belirtir. Nakli olan tefsir Hz. Peygamber, Sahabe ve Tabiin'in ileri gelen müfessirlerinden yapılan rivayetlerdir. Hz. Peygamber'den gelen rivayetlerde, senedin sıhhati aranır. Sahabeden gelen rivayetlerde ise, ayetleri tefsir edişlerine bakılır. Şayet ayeti, lügat yönünden tefsir etmişlerse, lügatta ehil olduklarından, tefsirleri itimada şayandır. Eğer ayetlerin nüzulü ve buna bağlı hususları, müşahede yoluyla nakletmişlerse, bu gibi rivayetleri de makbuldür. Bu durumda Sahabe kavli arasında bazı farklar görülürse, cemi mümkün olanlar cem edilir, yani ortak yönleri tespit edilir, eğer mümkün değilse, Hz. Peygamber'in kendisine yaptığı duadan dolayı, görüşler arasından İbn Abbas (r.a)'ın sözü tercih edilir. Tabiinden gelen rivayetler, Sahabe kavlinde olduğu gibi, sebep-i nüzûl gibi konularda ise bağlayıcıdır. Eğer değilse müfessirin bu kaviller arasında tercih yapmaları gerekir.

Rivayet tefsiri ve dirayet tefsiri taksimatı üzerine, doğru olmayan bazı bilgiler bina edilmiştir. Bunlardan bazıları şunlardır:

a. Bu taksimatı benimseyenlerden bazıları; Sahabe ve Tabiin'den olan müfessirlerin, yaptıkları tefsirlerin bir çoğunda içtihat ettiklerini ve kendi görüşlerini öne sürdüklerini söylemektedirler. Onların içtihat yönlerini unutarak veya göz ardı ederek, onlardan gelen her nakli "rivayet tefsiri" ve onlardan sonra gelenlere ait tefsir bilgilerini de "dirayet tefsiri" türünden saymışlardır. Bunun tutarlılık yönü nerede? Eğer Sahabe, tefsir esnasında içtihat ederek kendi görüşlerini ön plana çıkarmış iseler, bu meselede kendilerinden sonra gelenlere bir üstünlükleri olmaması gerekir. Bundan asla daha sonra

⁶⁴ Begavî, Hüseyin b. Mesud, *Meâlimu't-Tenzîl*, I, 35.

⁶⁵ Şevkânî, *Fethu'l-Kadir el-Cami' Beyne Fenneyir-Rivayeti ve'd-Dirayeti*, I, 13.

gelenlerin, fazilet açısından Sahabeye eş tutulduğu anlamı çıkartılmamalıdır. Zira Hz. Peygamber (s.a.v)'in aralarında bulunduğu insanların tartışmasız en hayırlı insan oldukları, hadis-i şeriflerde geldiği gibi tescil edilmiş bir konudur.⁶⁶

b. Tefsir kitaplarının, yaygın bir şekilde “rivayet tefsirleri” ve “dirayet tefsirleri” olarak iki kısma ayrıldıklarını görmekteyiz. Mesela bu taksimatı yapanlar, İbn Cerîr'in tefsirini rivayet tefsiri kategorisinde değerlendirmişlerdir. Tanımının yaygın olduğu şekliyle “rivayet tefsiri” kavramını bu tefsire uygulayacak olursak önümüze şöyle bir problem çıkar: O da Taberî'nin tefsirinde, yapmış olduğu nakillerden ve zikrettiği rivayetlerden sonra kendisine ait bazı ilaveler ve yapmış olduğu tercihler bulunmaktadır. Şimdi Taberî'nin bu tercihlerini ve kendisine ait yapmış olduğu yorumları rivayet tefsiri başlığı altına mı, yoksa dirayet tefsiri altına mı yerleştireceğiz? Eğer bunları dirayet türünden kabul edecek olursak ki öyledir, genel anlamda dahi olsa onun tefsirini nasıl rivayet tefsiri kategorisine koyacağız. Tercih ve yeri geldiğinde de Taberî'ye ait içtihatların bulunduğu bu tefsiri nasıl rivayet tefsiri olarak değerlendireceğiz? Bundan dolayıdır ki, Taberî tefsirinin hem rivayet hem de dirayet yönünün olduğunu söylemek daha doğru olacaktır. Zira bir tefsir için, içinde “rivayet tefsiri”nin bulunduğunu söylemekle, onun rivayet tefsiri olduğunu söylemek arasında çok büyük fark vardır.

c. Bazı âlimlere göre, tefsirlerini rivayet ile yapma yolunu seçen kimselerin görevleri sadece nakil yapmaktan ibarettir. Onlar, müfessirlerin içtihat yoluyla elde ettikleri görüşlerini ayetlerin yorumuna katma haklarının bulunmadığına dikkat çekmişlerdir. Bu şekilde düşünenler arasında yer alan Tahir b. Aşûr (ö.1393/1973)'dan nakledeceğimiz şu ifadeler bu hükmü destekler mahiyettedir: “Rivayet tefsiri var iken diğer tefsire geçmenin doğru olmadığı noktasında ısrarcı olanlar, aslında böyle bir şeyi, düşünmeden ortaya atmışlar ve me'sûr/menkûl/rivâyet tefsirinden ne anladıklarını beyan etmemişlerdir”.⁶⁷ İbn Aşûr daha sonra da şöyle devam etmiştir:

“Taberî, kendisini sadece Sahabe ve Tabiin'den nakil yapmakla sınırlı kılmış ve buna da bağlı kalmıştır. Ancak bunu yaparken naklettiği görüşler arasından bir tanesini seçmekten, bazen de bir takım deliller ileri sürerek, zikrettiği görüşlerden birisini tercih etmekten geri durmamıştır. Taberî'nin bu tutumu, onun rivayet tefsiri ile yetineceği prensibine aykırı düştüğünü göstermek açısından yeterlidir. Aslında Onun, sadece rivayet tefsiri ile yetineceği prensibini ileri sürmesi baştan doğru bir yol değildi. Taberî'den önce tefsirine muttali olamadığımız Bakî b. Mahled (ö.201/816) de bu yolu benimsemişti. Taberî ile aynı dönemde yaşayan İbn Ebî Hatim (ö.327/938), İbn Merdûye (ö.410/1019) ve Hakim (ö.405/1014) gibi müfessirler de Taberî'den farksız değildi. Ancak işin doğrusunu, tefsir ilminde yine ilklere sayılan Ferra (ö.207/822), Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsenna (ö.210/825), Ebû İshak Zeccac (ö.311/923) ve Ali b. İsa Rummânî (ö.384/994), daha sonraları da aynı minval üzerine devam eden Zemahşerî (ö.538/1143) ve İbn Atiyye (ö.542/1147) gibi kendilerini sadece rivayet tefsirine hapsedmeyenler yapmıştır.”⁶⁸

Müsaîd Tayyar, İbn Aşûr'un bu görüşünün birkaç noktadan doğru olmadığını şu şekilde ortaya koymaya çalışmıştır:

⁶⁶ Buharî, Menakıb, Hadis no: 3650.

⁶⁷ İbn Aşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, I, 32.

⁶⁸ İbn Aşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, I, 33.

1. “Rivayet tefsiri var iken başka tefsire geçmenin doğru olmadığı noktasında ısrarcı olanlar”ın kimler olduğu konusunda İbn Aşûr bir tespitte bulunmamıştır. Belki de İbn Aşûr, seleften gelen rivayetlerin alınmasının gerekli olduğuna vurgu yapanların görüşünden esinlenerek böyle bir neticeye gitmiş olabilir.

2. İbn Aşûr, iddiasını desteklemek için, Taberî’nin sadece Sahabe ve Tabiinin rivayetleriyle yetineceğine dair Taberî’den bir tane dahi olsa delil nakledememiştir. Zira bildiğimiz kadarı ile Taberî’nin, kendisini bağlayacak şekilde, Sahabe ve Tabiin rivayetleri ile yetineceğine ve rivayetler arasında tercih yapmayacağına dair bir beyanı bulunmamaktadır.

3. İbn Aşûr, bu söylemi ile Taberî’nin tefsirindeki metodunu, İbn Ebî Hatim, İbn Merdûye ve Hakim’in metotlarına eş değerde tutmuştur. Hadisi tenkid yollarını kullandıktan sonra seleften gelen rivayetlere itimat eden Taberî’nin metodu ile; hiçbir değerlendirmeye tabi tutmadan yaptıkları iş sadece nakilden ibaret olanların metotları arasında dağlar kadar fark vardır. Nitekim İbn Ebî Hatim’in tefsiri baştan sona incelendiğinde, onun kendi görüşünü beyan etmeme çabası içinde olduğu; hatta bunun için kendisini zorladığı hissedilir. M. Akif Koç’un da işaret ettiği gibi on cilt halinde basılan elimizdeki matbu nüshada, İbn Ebî Hatim’e ait görüşlerin tamamı, iki sayfayı geçmemektedir.⁶⁹ İşleri sadece nakilden ibaret olanların, yaptıkları iş bakımından bir kusurları olduğunu söyleyemeyiz. Zira onlar, naklettikleri rivayetleri değerlendireceklerine veya rivayetler dışında bir yorum ilave edeceklerine dair bir beyanda bulunmamışlardır. Onların yaptıkları iş, ayetlerin tefsirini ve var olan bilgileri nakil yoluyla aktarmaktan ibaretti. Bu itibarla onlar, tefsirci olmaktan ziyade, tefsir bilgilerini nakledenler konumunda değerlendirilebilir.

Netice itibarıyla İbn Aşûr’a göre, tefsirinde Taberî gibi rivayet yolunu benimseyenlerin ayetlerin yorumunda görüş beyan etme hakları yoktur. Onun, kendilerini rivayet tefsirine hapsedmeyenlerin ise daha isabetli olduklarına dikkat çektiğini görmekteyiz. Tefsir ile uğraşan herkesin bildiği gibi Sahabe, Tabiin ve daha sonra gelenler, yeri geldiğinde ayetlerin yorumlarında içtihad etmişler ve ayetlerin anlamlarına dair görüşler ortaya koymuşlardır. Bunda herhangi bir sakınca bulunmamaktadır. Hata ve sakınca ise, içtihad binaen ayetlerin yorumları ile ilgili Sahabe ve Tabiine ait görüşlerin, daha sonra gelen Ferra, Ebû Ubeyde Ma’mer b. Müsenna gibi kimselerin görüşleri ile mukayese edilmesidir. Mukayese sonunda işin daha da vahim yönü, Sahabe ve Tabiinin dil yönünden yapmış oldukları tefsirler rivayet türünden kabul edilmekte; Ferra, Ebû Ubeyde ve Zeccac’ın dil kaynaklı yapmış oldukları tefsirler ise lügâvî (dile dayalı) tefsirler türünden değerlendirilmektedir. Bu kargaşanın temelinde, rivayet tefsiri kavramının herkes tarafından kabul edilen bir tarifinin olmaması yatmaktadır.

Celeddin Suyûtî konu ile ilgili yazmış olduğu *ed-Dürrü’l-Mensûr Fi’t-Tefsiri bi’l-Me’sûradlı* eserinde, Kur’an tefsiri ile ilgili rivayetleri bir arada toplamaya gayret göstermiş ve Hz. Peygamber (s.a.v), Sahabe, Tabiin ve Etba-i tabiin’den kendisine ulaşan tefsir rivayetlerini sahiplerine isnad ederek zikretmiştir. Şüphe yok ki, Hz. Peygamber (s.a.v), Sahabe, Tabiin ve Etba-i tabiin’den gelen bu tefsir rivayetlerine ne kabul ne de red edilmesi yönünden bir hüküm biçilemez. Ancak tefsirle uğraşanın takip edebileceği en güzel yolun, bu sistemi takip etmesi olduğu söylenebilir. Zaten bu metotların

⁶⁹ Koç, M. Akif, *İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri*, s. 45.

bilinmesi, Zerkeşî'nin de ifade ettiği gibi bir tefsirci için oldukça büyük önem arz eden hususlardandır.⁷⁰

Bütün bunlardan sonra tefsir için “bağlayıcı” olan kısmı dört maddede sınırlayabiliriz:

1. Sahih yollardan rivayet edilmesi kaydıyla Hz. Peygamber (s.a.v)'den gelen tefsir.
2. Sahih yollardan rivayet edilmek kaydıyla, gayb ve esbab-i nüzûl gibi Sahabenin direk dahli olmayıp merfû hükmünde olan konularda Sahabeden gelen tefsir.
3. Sahabe ve Tabii'nin icma ettikleri tefsir. Zira onların icması hüccet olup bağlayıcıdır.
4. Sadece Sahabe veya Tabii'nin lügata dair yapmış oldukları tefsirler.

Dile dayalı tefsir noktasında icma var ise, onlardan gelen bilgilerin kabul ve delil oluşunda bir problem söz konusu değildir. İcma'ya aykırı bir ifade bulunmadığı müddetçe de, onların her birinden gelen tefsir ile ilgili görüş de makbul bir görüştür. Zerkeşî, Sahabe'nin Arap dilini en iyi bildikleri noktasından hareket ederek onların dile dayalı yaptıkları tefsirlerin tartışmasız kabul edilirliğine dikkat çekmiştir.⁷¹ Eğer Sahabe, birden fazla mana taşıyan lafızlarda farklı görüşler beyan etmişler ise o zaman da herkes tarafından bilinen tercih yollarına başvurulur. Burada son olarak bir noktaya dikkat çekilmesi gerekirse o da şudur: Tabiinden rivayet edilen tefsirler, Sahabeden gelen tefsirlerden her zaman rütbe açısından düşüktür.

Sonuç olarak İbn Teymiye'nin “En güzel Tefsir Yolları/Metotları” ifadesine Dair Bazı Mülahazalarda bulunabiliriz:

1. En güzel tefsir metotları olarak takdim edilen dört tefsir çeşidi, bir yönden rivayet ile diğer bir yönden de dirayet ile ilgilidir.
2. İbn Teymiye'nin zikrettiği bu taksimat ilmi bir taksimat olup, tefsir esnasında zikredildiği şekliyle bir sıralamayı gerektirmez. Zira tefsir ile uğraşan kimse, İbn Teymiye'nin bile pratikte bu tertibe uymadığını görür.
3. Zikredilen bu tefsir metotları genel anlamda uyulması gereken metotlar olarak önümüzde durmakla birlikte, her metodun kendisine ait özel şartları bulunmaktadır. Bu itibarla hiç araştırmaya tabi tutulmadan bunların hepsi top yekûn veya bazı tafsilatıyla kabul edilirliği söz konusu değildir.
4. Zikredilen bu dört çeşit tefsir metoduna genel anlamda müfessirlerin müracaat ettiklerini müşâhede etmekle birlikte, bir realite olarak hepsinin aynı seviyede olduğunu söylememiz mümkün değildir.⁷²

10. Kur'an'ın Kur'an ile Tefsiri Kavramına Dair Bazı Mülahazalar

Kur'an'ın Kur'an ile tefsiri, en önemli tefsir çeşitlerinden biridir. Burada her şeyden önce âyetleri tefsir edecek kimsenin, yanlışlardan korunması için öncelikli olarak Kur'an'ın Kur'an ile tefsiri yönünü kullanması gerektiğini vurgulamak gerekir. Kur'an'ın Kur'an'la tefsiri denildiğinde, Kur'an'ın müfred

⁷⁰ Zerkeşî, *el-Burhan fî Ulûmi'l-Kur'an.*, II, 156.

⁷¹ Zerkeşî, *el-Burhan fî Ulûmi'l-Kur'an.*, II, 172.

⁷² Bkz. Tayyar, Müsaid, *Şerhu'll-Mukaddime fî Usûli't-Tefsir l'İbn Teymiye*, s. 269.

lâfızlarının, terkiplerinin ve ifadelerinin, Kur'ân'ın bütünlüğü içinde diğer ilgili Kur'ân pasajlarının yardımıyla açıklanması; buna ilaveten Kur'ân'daki konuların, muhataplarının zihinlerine yerleştirmeğe çalıştığı kavramların terkîbi bir yaklaşımla Kur'ânî bütünlük içerisinde incelenmesi kastedilmektedir⁷³. İzzet Derveze de bu noktaya işaret ederek şöyle demektedir: "Kur'ân mesajının boyutlarını, işaret ettiği olayları, telkinlerin, hatta âyetlerinin indiği atmosferi ve âyetlerin birbirleriyle ilintisini anlamanın en üstün, en sağlam ve en güvenilir yolu, Kur'ân'ın bir kısmını diğer bir kısmıyla irtibatlandırmaktır. Kuşkusuz, bu da dil, münâsebet, üslûp, hüküm, konum ve açıklama sınırları içinde gerçekleştirilmesi gereken bir durumdur"⁷⁴.

İbn Teymiye'nin, rivayet mi yoksa dirayet mi olduğuna hiç değinmeden bu tefsir metotları arasında, en iyisinin ve en doğrusunun "Kur'an'ın Kur'an ile Tefsir" olduğuna işaret ettiğini görmekteyiz. Zira o, konu ile ilgili şöyle der: "Bu tefsir metotları arasındaki en iyi ve en doğru olanı Kur'an'ın Kur'an ile tefsiridir. Çünkü Kur'an'ın bir yerinde mücmel olarak geçen bir âyet, başka bir yerde tefsir edilmiştir. Keza bir sûrede özetle geçen bir ayet, Kur'an'ın bir başka sûresinde genişçe anlatılmıştır."⁷⁵

İbn Teymiye'nin "Kur'an'ın Kur'an ile Tefsirinin en iyisi ve en doğrusu olduğu" ifadesine Dair Bazı Mülâhazalar

1. Açık olması bakımından "Kur'an'ın Kur'an ile Tefsiri" türünde hiç kimsenin tereddüdü söz konusu değildir. Zira Kur'an'ı indiren Allah'tır ve Kur'ân ile neyi murad ettiğini en iyi o bilir. Bunun en bariz örnekleri arasında, sorulan sorunun cevabının hemen peşinde gelmesini, mevsûfun hemen akabinde kendisini açıklayıcı vasıfların gelmesini gösterebiliriz. Sorulu cevaplı kısmına Tarık suresinde gelen. النجم الطارق، وما أدراك ما الطارق، "Gökyüzüne ve tarika (sabah yıldızına) yemin ederim. Tarık'ın ne olduğunu ne bildirdi sana? O, pırıl pırıl parlayan bir yıldızdır."⁷⁶ ayetlerini örnek olarak gösterebiliriz. Burada Allah, Tarık yıldızına yemin ederek Tarık'ın ne olduğunu sormaktadır. Cevap olarak da "Târik" lafzını yüce Allah bir sonraki âyet-i kerimede: "O, *delip geçen yıldızdır*" diye açıklamaktadır. Kur'an'ın Kur'an ile tefsir edildiği bu türde âlimler istisnasız hemfikirdir. Ancak âlimler, ayetteki "en-necmû's-sâkib" ifadesiyle neyin kastedildiği hususunda ihtilaf etmişlerdir. Kimileri bununla, bir gurup yıldıza işaret edildiğini, dolayısıyla ayette, marife olarak "et-târik" denildiğini ve bunun tıpkı, "*Şüphesiz insan, hüsrân içindedir*" (Asr, 103/2) ayetindeki "el-İnsan" kelimesi gibi olduğunu söylemişlerdir. Diğerleri ise, bu ifade ile, belli bir yıldızın kastedildiğini söylemişlerdir. Bu cümleden olarak mesela İbn Zeyd, bunun "Süreyya Yıldızı" olduğunu söylerken; Ferrâ, ışığı, yedi kat göğü delip geçtiği için, "Zuhal Yıldızı" olduğunu söylemiştir....⁷⁷ Mevsûfun hemen akabinde kendisini açıklayıcı sıfatların/belirleyici özelliklerin gelmesine de şu örneği verebiliriz:

Yüce Allah, kendi velilerinden bahsederken "İyi bilersiniz ki Allah'ın velîlerine hiçbir korku yoktur, onlar kederlenecek de değillerdir."⁷⁸ buyruğunda "Allah'ın velileri"ni bundan sonraki âyet-i kerimede:

⁷³ Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur'ân*, s.30-31; Albayrak, Halis, *Kur'ân'ın Bütünlüğü Üzerine*, s.43.

⁷⁴ Derveze, İzzet, *Kur'ânü'l-Mecîd*, (trc. Vahdettin İnce), s. 178.

⁷⁵ İbn Teymiye, *el-Mukaddime fi Usûli't-Tefsir*, s. 92; Yıldırım, Suat, *Peygamberimizin Kur'an Tefsiri*, s. 143; Aydın, Davut, *Tefsir Tarihi ve Çeşitleri*, s. 35.

⁷⁶ Tarık Suresi, 86/1-3.

⁷⁷ Razî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXXI, 128.

⁷⁸ Yûnus, 10/62.

"Onlar iman edip emirlere aykırı davranmaktan sakınan kimselerdir"⁷⁹ diye açıklamaktadır. İşte burada "Allah'ın velileri"nin, iman eden ve emirlere aykırı davranmaktan sakınan kimseler olarak tarif edilmesi "Kur'an'ın Kur'an ile tefsir" türündendir.

2. Kur'an'ın Kur'an ile tefsiri, az da olsa bazen kapalılık arz edebilir ve ilk planda herkes tarafından idrak edilemeyebilir. İşte bu kapalılıktan dolayı tefsirlerde farklılıklar ortaya çıkabilir. Zira bu pozisyonda içtihat söz konusu olduğu için, her müfessir kendi yaptığı yorumun ayetin tefsiri olduğunu düşünebilir.

3. Bazen çeşitli çıkarıcılar, Kur'an'a ideolojik yaklaşanlar, bidat ehli veya sapık mezhep sahibi kimseler, görüşlerini desteklemek için "Kur'an'ın Kur'an ile tefsir" metoduna yeltenerek ayetlerin anlamlarını çarpıtabilir. Yanlış ta yapsalar ve yaptıkları yorumların eşi ve benzeri olmasa da onların içtihatları neticesinde ortaya çıkan bir tefsirdir. Şimdi Kur'an'ı Kur'an ile tefsir metodunu sadece "rivayet tefsiri" olarak değerlendirecek olursak, yapılan bu tefsirleri nereye yerleştireceğiz?

4. "Kur'an'ın Kur'an ile tefsir" türünün rivayet mi yoksa dirayet tefsirinden mi sayılacağı meselesinde âlimler farklı görüşler bildirmişlerdir. Subhî Salih gibi bazı âlimler, rivayet tefsirini nakle dayanan tefsir olarak tanımlarken Zürkânî, M. Hüseyin Zehebî, Menna' Kattan (ö.1999) ve M. Ali Sabûnî gibi bazı âlimler de bu tefsir çeşidini, herhangi bir kayıt koymadan rivayet tefsiri metodunun bir çeşidi olarak değerlendirdiklerini biliyoruz. Halbuki bize ulaşması bağlamında, Kur'an'ın Kur'an ile tefsiri rivayet yoluyla olacağı gibi, rivayete dayanmadan müfessirin içtihat ve gayretiyle de olabilir. Bunların her ikisi farklı şeylerdir.

5. Kur'an'daki ayetleri birbirleri ile ilişkilendirmeyi "Kur'an'ın Kur'an ile Tefsiri" olarak değerlendirmek, çok iyimser bir şekilde israf olarak değerlendirilebilir. Çünkü bunun, Kur'an'ın Kur'an ile tefsirin ötesinde bir şey olduğundan sonu da gelmez. Bazıları konulu tefsir yaparken aynı konu etrafındaki ayetleri bu baktan değerlendirebilir. Bir başkası aynı kıssa ile ilgili ayetleri bir araya getirip bunun Kur'an'ın Kur'an ile tefsir olduğunu söyleyebilir, diğer bir başkası da Kur'an'da çelişki görünümü veren ayetleri bir araya getirip ayetler ışığında çelişki sebeplerini ortadan kaldırmayı "Kur'an'ın Kur'an ile tefsir" çeşidinden sayabilir. Dolayısıyla ayetler arasında bulunabilen her yakın veya uzak ilişkiyi, Kur'an'ın Kur'an ile tefsiri türünden saymamak gerekir. Kur'an'ın Kur'an ile tefsiri her dönemde olabilecek bir tefsir metodudur. Böyle olunca da İbn Kesîr (ö.774/1372)'in *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm* eserindeki hiçbir kimseden nakletmeden bizzat kendisinin yapmış olduğu Kur'an'ın Kur'an ile tefsirini hangi kategoriye koyacağız? Yine aynı şekilde, Muhammed Emin Şankî (ö.1393/1973)'nin Kur'an'ın Kur'an ile tefsiri sayılacak *Advau'l-Beyan fî Îzâhi'l-Kur'an bi'l-Kur'an*⁸⁰ isimli eserini nereye yerleştireceğiz? Günümüzde Allah'ın muvaffak kıldığı ve ayeti başka bir ayetle yorumla nimetini bahşetmiş olduğu kimseye, sen bunu kimden rivayet ettin mi diyeceğiz? Durum böyle iken günümüz müfessirlerinin veya Kur'an'a maksatlı yaklaşan bazılarının, sahip olduğu mezhep veya ideolojilerini desteklemek için Kur'an'ın bazı ayetlerini diğerlerine hamlederek tefsir etmelerini, Sahabe veya Tabiinden nakil yoluyla gelen rivayet tefsiri türüne nasıl dahil edeceğiz? Şüphe yok ki, bir ayetin manasını başka bir ayetin yardımı ile tespit etmek, müfessire ait bir içtihatdır. Bu içtihat, Sahabe veya Tabiinden birine hatta daha sonra gelenlerden birine de ait olabilir. Bilindiği üzere yapılan içtihat

⁷⁹ Yûnus, 10/63.

⁸⁰ *er-Riasetü'l-Amme*, Riyad, 1983.

isabet olabileceği gibi isabetsizlik de olabilir. İlmî kıstaslar çerçevesinde içtihat değerlendirilir ve gerekli şartlara haiz ise kabul edilir. İşte tam burada dikkat çekilmesi gereken bir nokta da şudur: Kur'an'ın en önemli ve en doğru tefsir kaynaklarından birisi olması ile, Kur'an'ın Kur'an ile tefsirini rivayet tefsirinden saymak birbirinden farklı şeylerdir. Şimdi bu taksimatı benimseyenlere göre Etba-i tabiin'e ait tefsirin yeri neresi olacak? Rivayet türünden mi yoksa dirayet türünden mi sayılacak?

Sonuç

İlmi kavram ve terimlerin üzerinde soru işareti bırakmayacak şekilde sağlam esaslar üzerine oturtulması gerekmektedir. İbn Teymiye'nin ve daha sonra da Zerkeşî'nin rivayet tefsirinde zikri geçen dört çeşit tefsirini "en güzel tefsir metotları" başlığı altında incelediğini gördük. İlmi terimlerin tespitinde dikkatli olunması gerekirken, daha sonra gelenlerin kendilerince anlam çıkararak bu ifade yerine "rivayet tefsiri" kavramını kullandıklarını müşahade ettik. Rivayet tefsiri ile ilgili eski ile yeni arasında bir kavram kargaşası olduğunu tespit ettik.

Kur'an'ın Kur'an ile tefsirinin ilk algılamada rivayet tefsiri ile direk bağlantısının olmadığını gözlemledik. Zira günümüzde tefsir ile uğraşanlar için bu çeşit tefsir metodu, geçerliliğini korumakta hatta çoğu kere bu yolla ayetlerin yorumuna gidilmektedir. Eski literatürde "et-Tefsir bi'l-Me'sûr/Rivayet Tefsiri" metodu tefsire dair nakillerden ibaret bilinirken, çağdaş âlimler tarafından bu kavramın altına "Kur'an'ın Kur'an ile Tefsiri" çeşidinin de ilave edildiğini görmekteyiz. Bu çeşit tefsir, tefsir metotların en başında gelmesine rağmen burada bu isimle zikredilmesi, rivayet olmayan "Kur'an ile Kur'an Tefsiri"ni dışlamış olacaktır. Hatta bazen tefsir ilmi birikimi olmayan veya maksatlı bir şekilde Kur'an'a ideolojik yaklaşanlar, görüşlerini desteklemek için "Kur'an'ın Kur'an ile tefsir" metoduna yeltenerek ayetlerin anlamlarını çarpıtabilir. Dolayısıyla "Kur'an'ın Kur'an ile tefsir" metodunu sadece "rivayet tefsiri" olarak değerlendirmek sahip olduğumuz tefsir birikimiyle örtüşmemektedir.

Sahabe, Tabiin ve Etba-i tabiinden tefsire dair gelen tefsir bilgileri rivayet tefsiridir. Rivayet tefsiri oluşu onun mutlak anlamda makbul tefsir olduğunu gerektirmez. Zira makbul'un dereceleri vardır. "İcma" ve "cumhurun görüşü" gibi kabulü gerektiren dereceler, bunlardan sadece ikisidir.

Tefsir kitaplarının "dirayet" ve "rivayet" metotlarına dayanarak ikiye ayrılması meselesi de tamamen itibarîdir. Bu M. Hüseyin Zehebî'den sonra yaygınlaşmıştır. Rivayet tefsirini dirayet tefsirinin karşısında bir tefsir türü olarak değerlendirmek ilmî kıstaslar açısından doğru olmadığı kanaatindeyim. Hiç ayırım yapmadan seleften gelen tefsir bilgilerine "rivayet tefsiri" denmesinin bir sakıncası yoktur. Ancak onlara ait tefsirlerin birçoğunun da re'ye/ıctihada dayandığı bilinmelidir.

BİBLİYOGRAFYA

Abdullah, Müslim, *Eseru't-Tatavvuri'l-Fikri fi't-Tefsiri fi'l-Asri'l-Abbasi*, (Çev. Muhammed Çelik), Çağlayan Matbaası, İzmir, 2006.

Akk, Halit Abdurrahman, *Usûlü't-Tefsir ve Kavaiduhu*, Daru'n-Nefâis, Beyrût 1986.

Albayrak, Halis, *Kur'an'ın Bütünlüğü Üzerine*, Şûle yayınları, İstanbul 1993.

- Ali Özek ve diğ., *Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Açıklamalı Meali*, Medine Baskısı, ts.
- Aydın, Muhammed, "Âyetleri Yorumlamada Düşülen Hatalar Üzerine Bir İnceleme", *SAÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4 (2001), s. 113-43.
- Aydüz, Davut, *Tefsir Tarihi, Çeşitleri ve Konulu Tefsir*, Işık Yay., İstanbul 2004.
- Begavî, Hüseyin b. Mes'ud, *Meâlimu't-Tenzîl, Dâru'l Ma'rife*, Beyrût, 1987.
- Buharî, Muhammed b. İsmail, *Sahîhu'l-Buharî*, Daru İbn Kesîr, Beyrut 1987.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi*, Bilmen Kitabevi, ts.
- Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, Fecr Yayınları, Ankara 1996.
- Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usûlü*, D.İ.B Yayınları, Ankara, 1995.
- Cevherî, İsmail b. Hammad, *Tacu'l Lûga ve Sîhâhu'l Arabiyye*, (thk.Attâr, Ahmed Abdulğafûr), Dâru'l-Ulûm li'l-Melâyîn, 1983.
- Demirci, Muhsin, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, Marmara Üniv İlahiyat Fak Vakfı Yay, İstanbul 1998.
- Derveze, İzzet, *Kur'ânu'l-Mecîd*, (trc. Vahdettin İnce), Ekin Yay, İstanbul 1997.
- Ebû Hayyan, *el-Bahru'l-Muhîd*, el-Mektebetü't-ticariyye, Mekke, ts.
- Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur'ân*, (Çev. Alparslan Açıkgenç), Ankara 1987.
- Gazâlî, Muhammed b. Muhammed, Ebû Hamid, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, Mısır, ts.
- Hakim, Muhammed b. Abdullah, *el-Müstedrek Ala's-Sahihayn*, Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1990.
- İbn Aşûr, Muhammed Tahir, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, ed-Dâru't Tunisiyye, Tunus, 1984.
- İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azîm*, Daru Taybe, Medine 1999.
- İbn Teymiye, Ahmed b. Abdulhalim, *el-Mukaddime fi Usûli't-Tefsir*, Daru's-Sahabeti li't-Türâs, Kahire 1988.
- Karaçam, İsmail, *En Büyük Mucize*, Yeni Şafak Yay., İstanbul 2005.
- Kattan, Menna' Halil, *Mebâhis fi Ulûmi'l-Kur'an*, Mektebetü'l-Meârif, Riyad 1992.
- Koç, M. Akif, *İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri: İbn Ebî Hâtim Tefsiri Örneğinde Bir Literatür İncelemesi*, Kitâbiyât, Ankara, 2003.
- Kurtubî, Muhammed b. Ahmed, *el-Cami' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, Dâru's Şa'b, Kahire, 1953.
- Râzî, Fahrüddin, Muhammed b. Ömer, *Mefâtîhu'l Gayb (et-Tefsîru'l-Kebîr)*, Dâru'l Fikr, Beyrût, 1981.
- Sabûni, M. Ali, *et-Tibyan fi Ulûmi'l-Kur'an*, Mektebetü'l-Gazâlî, Beyrût 1981.
- Salih, Suphî, *Mebâhis fi Ulûmi'l-Kur'an*, (Terc. M. Said Şimşek), Hibaş Yayınları Konya, ts.
- Sicistânî, Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as, *Sünen*, (thk.Muhyittin Abdulhamit), Daru'l-Fikr, Beyrut, ts.
- Sofuoğlu, Mehmet, *Tefsire Giriş*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1981.

Süyûtî, Celâluddîn, *el-İtkan fî Ulûmi'l-Kur'ân*, (thk. Ebû'l Fadl, Muhammed İbrahim), Dâru't Tûrâs, Kahire, 1985.

Şankî, Muhammed Emin, *Advau'l-Beyan fî İzâhi'l-Kur'an bi'l-Kur'an*, er-Riasetü'l-Amme, Riyad, 1983.

Şevkânî, Muhammed b. Ali, *Fethu'l-Kadîr el-Câmi` beyne Fenneyi'r-Rivâyeti ve'd-Dirâyeti min İlmi't-Tefsîr*, Mustafa el-Bâbi el-Halebi, Kahire, ts

Taberânî, Süleyman b. Ahmed, *el-Mu'cemu'l-Kebir*, Mektebetü'l-Ulûmi ve'l-Hikem, Musul, 1983.

Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Camîu'l-Beyan an Te'vîli Ayi'l-Kur'an*, Müessetü'r-Risale, Beyrut 2000.

Tayyar, Müsaid, *Mefhûmu't-Tefsir ve'-t-Te'vîli ve'l-İstinbat ve't-Tedebbür*, el-Mektebetü's-Şamile.

-, *Şerhu Mukaddime fi Usûli't-Tefsir*, Daru'l-İbni'l-Cevzî, Riyad 2008.

-, *et-Tefsîru bi'l-Me'sûr Nakdun li'l-Mustalah ve Ta'sîl*,

<http://www.quranway.net/index.aspx?function=Item&id=18&lang>.

Tirmizî, Muhammed b. İsa, *Sünen*, (thk. Ahmed Muhammed Şakir ve diğerleri), Daru İhyâi't-Tûrâsi'l-Arabî, Beyrut, ts.

Turan, Abdalbaki, *Şamil İslam Ansiklopedisi*, Tefsir Md., İstanbul, 2000.

Turgut, Ali, *Tefsir Usûlü ve Kaynakları*, Marmara Üniv., İlahiyat Fak. Vakfı Yayınları, İstanbul 1991.

Yıldırım, Suat, *Peygamberimizin Kur'ân'ı Tefsiri*, Yeni Akademi Yay., İstanbul 2006.

Zehebî, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsir ve'l-Mufessrûn*, Daru'l-Kütübî'l-Hadîse, Kahire 1976.

Zemahşerî, Mahmûd b. Ömer, *Esâsu'l-Belâga*, Dâru Sâdır, Beyrût, 1992.

Zerkeşî, Bedruddin, Muhammed b. Abdullah, *el-Burhan fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Dâru İhyai'l Kütübî'l-Arabiyye, Kahire, 1957.

Zürkânî, Muhammed Abdulazîm, *el-Menâhil fî Ulûmi'l-Kur'an*, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1996.